उ. सू. ग. ४

स्माद्वात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना जगत्कारणत्वेनोपलक्षितस्यैव स्वरूपेण कार्यकरणसंघाते [illegible] त्याह [illegible] शीर्षिवास्वरूपे
नात्मेति लक्षणेनेत्यादिना प्रपंचापवादेन सर्वाधारे सर्वसाक्षिणि आत्मानि स्थाने द्रष्टृप्रत्यगात्मत्वेन [illegible] प्रसेऽभयं गतो भवति
स्वप्रकाशस्वरूपत्वात्सत्यादिरूपं एक इति चेतनमुपलक्ष्य ध्येयत्वेन वाच्यं स्वाप्ययमहानन्दमात्मायांप्रविज्ञानमपि सामीप्यमपनोदेन
हे इदम्यआकाशास्त्रिषु तेन सर्वस्यानुगतानात्मादिनाजायनामात्मयोध्यस्यावधेने नवागतस्यामेयस्य के आकाशमास्यां तस्य समालावगुभ
वेनोद्गताभिःसादिल्लक्षितो द्राससेनोन्नेहे, दृश्ये आकाशशब्दवाच्यानामपि आभावोपादिलक्षणत्रसाभेद इति नमस्युपलक्षितमित्यर्थः
दिव्याप्रस्त: प्रकृत: सर्वादात्मन ऐतन आभावोगम्य मानः आभो व्यक्त: प्रत्यक्षप्रमाणपानदलस्याधिगमत्वेन पदद्वयमपि
मित्यादिनाथ आह कथं नेकोपाधियनिषेधेनोपलक्षितस्य सर्वसंपन्नतयोनिलेनच संपाविन्तस्य सर्वज्ञत्वस्य सर्ववेदाः श्रितिस्मृ
लिंगादिवत् जीवरूपेणाभिभक्तेत्वादेनापासामपरिच्छेदः प्रकाशनिराकरणेन संपन्नत्वमुपलक्षितत्रसैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति
मनेनेमर्थः नदैनक्तासाद्वैमनपरमनेनस्वदादमपमात्मा ब्रह्म सर्वानुस्मृतिरितिरूप पदार्थपरिशोधन पूर्वकैवाक्यार्थोऽद्वैति
तिः नन्वाहर्वैमित्यादि कार्यकारणत्वादिधर्मरहितत्वेन तत्पदार्थोपलक्षितः सर्वानुस्मृतिरिति सर्वसाक्षित्वमात्मपदार्थः आ

आकाशो वैनामेत्यादिश्रुतिभिः स्मृतिभिश्च तज्ज्ञायते स्वयते नादिनेक स्यादिप्रापमप्याकाशशब्देनाभिधेय ब्रह्म १
चापि सा विदित सर्ववेदेषु भारत नमस्तस्मै च याते अनादिमत्परं ब्रह्मामेसर्वेषु भूतेषु जगः प्रकृष्टत्वमहत्वा
दिभिः अन्नकलक्षणविरुद्धाभिः परमात्मा संसारित्वप्रतिपादनपराभिस्तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभि ग

मनात्माब्रह्मेति वाक्यार्थ इति विभागः अन्नः प्राणादिषु प्रकाशकत्वेनप्रकरणेनचोपलक्षितमात्मनत्वंब्रह्मविदितादविदिता
अकार्यकारणभावो यस्मादिति तन्त्वरूपनिवृत्तिः अन्यदेवतद्विदितादथो अविदितादधीत्यनेनत्यर्थः इ कोविदाकाश
शाद्देनापि ब्रह्म इत्युत इत्याह आकाशो वैनामेति नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति निर्वाहिता व्याकतीने नामरूपे
यदेनरायस्य मध्ये वर्तिनेनतत् प्रथक्स्थतत्वेन ब्रह्मत्वश्रुतिस्तन्नियमात्मेति वाक्यशेषात्तदहरेस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्राका
शशद्देनापि ब्रह्मालक्ष्यत इत्यर्थः आदिपदात्मा अग्निर्विभक्त्वा मामाणाइ इति होवाच न ह वा एते भिसाद्यायिनिरामृहोंमासते
स्तेनेत्यादा श्रुतयोग्रहात् श्रुतेन केवलश्रुतिभिरेव ब्रह्मोपलक्षणमित्याह यदपि तु स्मृतिभिरपीत्याह स्मृतिभिश्चे
ति श्रुत्यन्तलक्षणविरुद्धाभिरिति स्मृतिविशेषणं अन्नकेयं स्वत्वं ज्ञातृकरणप्रतिपत्तिवादार्थं न प्रमाणान्तरसिद्धार्थं
विशेषणं वसाध्यादिस्मृतिप्रसंगवारणायेत्यर्थः मितिस्वरूपमात्मप्रमात्मा संसारित्वप्रतिपादनपराभिरित्यादिविशेषण
द्वयं श्रुतिस्मृत्योः साधारणं परमस्यास्माब्रह्मात्मावपरमात्मा परमतत्त्वं स्या विधानतकार्य संघातत्त्वस्मात्संदितत्वा
अभिचार्यत्वं प्रकाशस्वमावत्वतत्स्मान्संसारित्वप्रतिपादनेसंघातात्त्वस्मात्प्रयोगाधेः सर्वात्मवचनेनपराभिरित्य

४

गार्थीति उपयोगो विनियोगस्तात्पर्यं तालिङ्गावाविषाणां श्रावणीत्यादिवत् त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज उभे सत्यानृ
ते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज येन त्यजसि तेन ज्ञानेन धर्मादिषु सत्त्वनिरोधेन तान् निवर्त्य त्यजसि तेन ज्ञानेन परित्यजेत् तत्क्षेत्रज्ञानस्यात्म
नीवात्स्वरूपेण त्यागो योगादिशिष्टशिष्यैर्गतिपादनं गतिपुतिकमेव क्रियते। तत्र तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानुग्रहतो ऽमपिगुरु
न्तइतिभावः। एवंविधमाचार्यः पूर्वमुपदिष्टोदिस्तु उपदेशक्रमं दर्शयति। ५ तत्रादौ किमुपदिष्टो ऽद्वितीयवस्तु त्यपेक्षायामात्मै
कत्वप्रतिपादकवाक्यान्युपदिष्टो ऽद्वितीयवाक्यानि पठति सदेवेत्यादिना ऽद्वितीयात्मैकत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीरुप
दिष्टोऽदितिसम्बन्धः। तत्र नामरूपप्रपञ्चोपलीनत्वं न नानात्वं गुणोऽतिनामादि जातानि समत्वमेतिवाक्यशेषः। ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठमितिशेषः। अत्र सदात्मब्रह्मशब्दाः पर्यायाः। अनेकप्रमाणवादिगत वाक्योदाहरणं गतिसामान्यादिति
न्यायेन विरोधनः। स्वार्थपरत्वख्यापनार्थं किं तदुक्तादिषु तेषु वाक्येषु नरेन्द्रद्वितीयमवगम्यते इत्यपेक्षायां
माह उपदिश्य चाह यदिति यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति वाक्यशेषः। आनन्दमनन्तमित्युभय

३ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेति आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्या आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीः। उपदिश्य चाह यस्त्वात्मज्ञानं लक्षणं
अयमात्मा महतः साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यो ऽशनायापिपासे नेति नेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि।
ज्ञानमानन्दं सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिरूपेणात्मस्वरूपमुपदिश्य आत्मा प्रमाणेन सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यं।
ब्रह्मेति वाक्यशेषः। सर्वं सर्वत्र वाक्यैः श्रुत्यादिप्रमाणैः निरुपाधिकमात्मानं सर्वत्र प्रदर्शयति य
आत्मा अपहतपाप्मेत्यादि सत्यसंकल्पः न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे। प्रियमात्मा
नमुपासीत। यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा।
अयमात्मा सर्वान्तरो हृदि बुद्धिस्थितो लक्षणया ब्रह्मप्राणादिना व्यापारे यस्य लिङ्गानि मनोवागादीनि करणधर्माणि
न। साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्मेति द्वितीयवाक्यार्थः। नेति नेतीत्यादिवाक्यानां सकलप्रपञ्चविलापनेनाद्वितीयात्मतत्त्वोपल
क्षणपरत्वम्। अस्थूलमनण्वित्यादिना नामरूपाद्युपाधिवाक्यैः सह सर्वसाक्षित्वं प्रत्यगात्मनो वाक्येषु तस्मिन् व्याकृतनाकाशादि
प्रविलाप्य तज्ज्ञानं चेतनं चैतन्यमुपलक्षितं निर्विशेषं तत्त्वमसि। तज्ज्ञानं निर्दिश्य ब्रह्मात्मत्वमवगम्यते। अतः सिद्धं सर्वात्मकत्व
म्। कस्मात्सत्यात्मस्वरूपं हि ब्रह्म जगत्सकलकारणं तेनोपलक्षितं तत्स्वरूपं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म नित्यं तत्त्वमसि
फलं द्वितीयमित्यर्थः। एवं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति परममृतं ब्रह्म। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति [illegible] उपनिषत्समाहारात

उ० प०
स० न०
५

पदिति भेकस्यविकल्पवाद: कुमारिलाहुजानानीरस्माकेनेनानित्यानित्यवस्तुविवेकस्यात्मनोज्ञानतइतिफलितमाह तस्मात्‌नित्यप्रवाह
मितिश्चाचार्यस्य विवेकोऽस्तिं यतोऽसावग्रभवत्तुज्ञानानिसाधुवादीतिइति ६ एवंविवेकवतस्तत्ववर्णाश्रमाद्यभिमानोऽसंतिस्तल
एवेत्याह कथंस्वभावादीरिति कथंभवतीति ममेतिपृष्टवन्तमाचार्योब्रूयादित्याहनमितिकें ब्रूयादिति नवाहयतस्त्वमि
त्यादिनाज्ञानानिर्जन्मास्वन्वय:पित्रादि:सकारोजातकर्मादिपतनयतादिसुभिर्मास्मनानस्मता:जात्यन्वयसंस्कारा
यस्यशरीरस्यासीत्तस्मात्तज्जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मन:कुरूपस्यस्वरूपमित्याहमित्युद्धिवन्नशरीरेमतिश्च
तवात्‌ब्रह्मणस्तृतइत्यादिनावाक्येनप्रकृतेविपर्ययदर्शितात्स्वभावादीनुशिष्य:उक्तमर्थविशदीकर्तुंशिष्यस्य
एवमेवाहमनादौसंसारेदेवतिर्यङ्नरकस्थानेष्वस्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तंशरीरंत्यजन्नवंचान्यदुपाददा पा
२ नोजन्ममरणप्रबंधचक्रेघटीयंत्रवत्स्वकर्मणाभ्राम्यमाण:कमेणादेहशरीरमासाद्यसंसारचक्रभ्रमणाद्
स्मात्‌निर्विण्णोभगवंतमुपसन्नोऽस्मिसंसारचक्रभ्रमणप्रशमायेतितस्मान्नित्यप्रवाहपूर्वीमादृग्य:शरीरग्रहण
ग्रहेसमग्रहीतिचवासोसौवशूद्रःषस्यति तमाचार्योब्रूयात्‌ बाधुवादी:सम्यकृपप्रपत्तिकथंस्वभावादीब्रा
ह्मणपुत्रोऽहमन्वयोब्रह्मचारीगृहस्थोवाइदानीमस्मिपरमहंसपरिव्राडितिसयदिब्रूयात्‌भगवत्‌
यमहंसुषावादिषिमितितमाचार्योब्रूयात्‌ यतस्त्वंभिन्नजात्यन्वयसंस्कारशरीरेजात्यन्वयसंस्कारव
र्जितइतितमाचार्योब्रूयात्‌ शृणुसोम्ययथेदंशरीरंत्वत्तोभिन्नंभिन्नजात्यन्वयसंस्कारशरीरत्वंचजात्यन्वय
संस्कारवर्जितइतिउक्तेत्यास्यश्यसमंत्वंमर्हसिसोम्यपरमात्मानंसर्वात्मानंयथोक्तलक्षणंअविनासि
सदेवसोम्येदमित्यादि[illegible]भि:श्रुतिभिश्चरवतमादिनावाक्येनेतिसमपादिष्ट कथं ६
अश्रुत्वापृच्छति समदीति गुरोरुक्तस्त्वदानायश्रुतिमाह तमाचार्यइतिवक्तव्यस्यार्थस्यानिस्तत्वदर्शिगम्यत्वात्साव
धानोभवेत्याह शृणुसोम्येति यथेदमित्यादिवर्जितइत्यनेनशिष्यानुवादवाक्यमुक्तानेशिष्येप्रत्युक्तपरमा ५
त्मलक्षणंस्मारयंतिइतियोजनायस्मात्सदेवेत्यादिश्रुतिभिस्तदर्थानुकूलाभि:स्मृतिभिश्चयथोक्तलक्षणपरमा
त्मानंसर्वात्मानंअविनाशिं तस्मात्स्मर्तुमर्हसीतियोजनीयोग्रंथ:यस्मात्मात्रपहतपाप्मेत्यादिश्रुतिभिर्भिन्न
जात्यन्वत्यादिस्मृतिभिश्चपूर्वोक्तब्रह्मोपलक्षणंचतस्मात्त्वंमर्हसीत्यन्वय: १

एवं वाक्योपदेशेन तदर्थावगमलक्षणपरश्रुतिसूक्तिव्याख्यानेन वस्तुनिर्बाधितं शिष्यस्य संशयविपर्यासापोहेनोपदिष्टार्थे
मतिनैश्चल्याय पुनः स्वेच्छयाचार्य इत्याचार्यं स्तुत्यमाह एवं श्रुतिसूक्तिभिरिति तथा च शिष्यस्तुतिपतिपरीक्षणार्थं स्तुतिमे
वतिमदिमन्यसे स्ववेदेनिद्रहस्मेवाधिन्ने नैवं स्वस्वरूपेणोनूर्ध्व इत्याथाह सोऽप्यपि तद्दर्शनकात्त्वं किमात्मक इति गुरुणा स्पृष्टो
यदि शिष्यो ऽनिमन्यादिदोषसनिबेधवस्तु सह्यानुप्राह्यगुणपूर्व इत्यादि तदाचार्यो ब्रूयादिति संबंधः असावत्वयोर्विशेषम
स्य सोऽहमदोऽन्वयः अमुकदादितिनवैशेषमहमित्यर्थः महावाक्याहोनङ्क्तिमिमिलोवा अहोऽयमथापि देहाभिमानपतिवद्वृत्ता
४ नोद्भपरङ्गनितमभिमानोत्पादजईत्याचार्ये इहैवतङ्गत्यादिनावयोभिपदिमिर्देस्थादिभिरित्यर्थः ८ एवं स्थूलदेहाभि
मानेन्याजितनमोविविक्तमात्मानमन्यमानः सयदिशिष्यो ब्रूयादन्योऽहं शरीरादित्यादि तदा इत्याचार्यो ब्रूया

एवं श्रुतिसूक्तिभिर्देहीनपरमात्मलक्षणशिष्यः संसारसागरादुत्तितीर्षुः एकेनकोऽसि सोऽस्मीति सपदि ब्रूया
त्त्वाद्यस्य वेदोत्वयोऽस्माचार्यसंग्रहस्योवादुद्वानीमस्मिपरमहंसपदेशोऽद्य संसारसागरादुत्तमस्तमुम
हायाहाङ्गनितीर्णोऽसिति तमाचार्यो ब्रूयात् इहैव तेसो ऽप्यस्तनस्यशरीरेवयोभिरघतेस्दावेवापद्यते स्व
द्वावमापद्यतेन च कथ्यसंसाराद्उत्तमुमिच्छसि न हि न घान्नवके कूल प्रवरेकूलमसमीप्सेतो नघा यारतदि
षतीति ८ सयदि ब्रूयादमोहशरीरात् शरीरेजायते नियतेवयोभिरघतेस्दावमापद्यते शास्त्रा।
न्यादिभिश्च विनश्यति व्याधिभिश्च प्रपञ्चपतेतस्मिन्नहं स्वतः तथर्माधर्मवशगत्पदीनीऽमिवमविष्टः
पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशगश्च शरीरान्तरं यास्याम्यपूर्वं नीडविनाशोपद्भीवनीडान्तरे ॥

दित्युत्तरेणान्वयः कथं शरीरात्मत्वमवगतमित्यतत्राह शरीरेजायत इत्यादिना शरीरावस्था इह भूताह स्याहिकारिणो
हं भूतादिविकार्यस्य इत्यर्थः कथं तर्हि देहादन्यस्य तवदेहाभिमानपूर्वको व्यवहार इति चेदविद्यासंयुक्तकामसंव।
लितेन धर्माधर्मवशगादित्याह तस्मिन्नहमिति स्वतः तविशेषणेनाहंकारस्य चाविद्यादिना केवलं ह्यात्मन्यसंभवादवि
द्यासंयुक्ताभिमानसतत्वधर्माधर्मयोरित्यर्थः यद्येवं जानास्यभिमानं हि कर्म कार्षीरिति चेत्पूर्वं सर्वं कृतकर्मवासना
परवशः यान्तरान्तरकर्मसङ्गतेर्नशक्नोम्यहं निरोद्धुमित्यभिप्रेत्याह एवमेवाहमन्नानिकिलियमाणः कालनद्या
धुनितरतिकथ्यतेत्यादिन्यायेनाहं कर्मणोदृश्यमीरमासादयेत् बहुलोकर्मणोसंचितानि। यानि फलारम्भानत्सुग

द. प.
स. ग.
५

भिप्रायः कथमुपपाद्यमानमसिद्धिरित्यत आह सद्भावमात्रेणेति सद्भावो नाम सत्तैव सत्तामात्रेणैव स्वात्मनि स्थितस्य परंब्रह्मणः स्वेनात्
त्मनि स्थितस्येत्यर्थः तथा च स्वात्मैकात्म्यगतयोर्नामरूपयोः कर्तृत्वात्मनैव व्याकर्तृत्वमुपपाद्यमानमतः सिद्धिरित्यभिप्रा
यः कुतस्तद्व्यक्तिरूपस्यात्मनोऽव्यक्तिरूपेण व्याकृतमित्यत आह अविनश्यन्निति अव्याकृतं यदाऽव्यक्तमभिव्यक्तं यावि
त्यर्थः अनभिव्यक्तं तथा स्थितं हि व्यक्ता क्रियते न तु सतः सदिति अप्रसंगादिति भावः १२ उक्तं तदेव नामरूपयोः प्रपञ्चं निष्पा
दयितुं तद्द्वारेण सांसारिकं प्रपञ्चं निष्पादयति तत आह तेनामरूपे इत्यादिना तस्मात्तदात्मतया प्रकाशादित्वेन तस्माद्वि
त्यर्थः सर्वं काशाकाशायिति नाम वाचकः अव्याकृतेति वाच्याकारस्तेनैव साकारे संहृते पर्ववस्थायां तयोः व्यवस्थानमित्यर्थः
वाच्यवाचकाकारेण सद्भावत्वमात्रेण शब्दमभिव्यक्तमाकाशशब्दार्थयोरितिनान्वयार्थः तत्कथं चिदात्मनोऽविद्या
त्मकाश्रयत्मनो निष्पादितं तेन दृष्टान्तेन प्रसाधयति तस्याकाशस्यापि तद्विना दृष्टान्तं विवृणवन्नात्मन परिणामि
त्वात्मत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वे सति तद्वयोः सद्भावमात्रेणाविनश्यदित्यव्याकृतोऽव्याकृतयोः १२
तेनामरूपेऽव्याकृते व्याकृतिं प्रमाणेन तस्मादितस्मादात्मन आकाशनामाकृतिः संहृतेन वाकाशरूपेण
तेन प्रकारेण परमात्मनः सत्त्वस्य संबन्धिवत् सलिलात् मलमिव फेनं न सलिलं न च सलिलादत्यन्तभिन्नं फेनस्य
सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात् सलिलं तु स्वच्छमच्छं फेनात्मलरूपात् एवं परमात्मनामरूपाभ्याम्
फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नः सलिलस्थानीयस्ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याकृतिं प्रमाणेन फेनस्थानीये आका
शनामाकृती संहृते १२ तेनापि स्थूलभावमापद्यते तत्तात्पर्यमभावमस्थिरभावेन ततः स्थिराभावमिति
न व्यक्ताकारस्थानि सलिलमिश्राद्विना सलिलव्यतिरेकेण स्वरूपतः स्पष्टमनुपलम्भादित्यर्थः फेनस्य सलिलात्मना भावे
सलिलस्यापि तत्तत्तोऽभेद इत्याह सलिलमिति निःसृतो न सलिलमेव फेनतापत्तितोऽत्यन्तभिन्नो वा तत्र तन्निर्वाच्यमि
त्यर्थः तथा च श्रुतिः वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति दार्ष्टान्तिकमाह एवं परमात्मेति निरूपितमाकाशाम्
नि निर्गमयति तेभ्यो नामरूपे इति १२ इदानीं तत्त्वान्तराण्युत्पत्तिं प्रतिपादयति तत्र योग्यतादिना आकाशात्
नाविरतनामरूपेतत्स्तुगतेनात्मना व्याकृतिं प्रमाणेन तत्त्वाकाशाद्वायुः स्थूलभावमापद्यमानेऽनिलो वायुर्भावमा
पद्यते इति योजना स्थूलभावः स्पर्शगुणतोपचयः तेनामरूपे आकाशगतात्मना प्राप्ते तत एव व्याकृतिं प्रमाणेन वायु
भावमापद्यते इति वदन् विकारस्याविकारात् तदुपादानत्वे वाक्यमेतदेवमिति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमग्न्यादेरेवमेव
तामनिस्तुकालेभ्यः तेजोऽनिलस्य स्थूलस्य तत्प्रकारमाह इषिवाच्येति पञ्चात्मकोऽग्निरिति पञ्चीकृतपञ्चभूतानि
वर्तितादित्यर्थः तदुभयविद्यालोहितत्वेन शुक्लं वेत्यर्थः ५

3

एवमुक्तं स्वरूपं स्मारयिताशरीरस्याभिज्ञतामन्वयः संस्कारस्वरूपापनापनदस्मन्निप्रकारमुपदिशति इत्याह लघुपरमात्मेति ल
क्षणपरमात्मलक्षणविषयास्तीतरस्तु संधानयेनन्तसैन्याग्राव्याप्यरूपादिति योजनाउपलक्षणमेतेनोक्तं वाक्यार्थमेवप्रकट
न्नात्मनः प्रकाशनसंधानेनाप्यति प्रकारमाह योसाविन्यादिना यः श्रावोनरेप्रकरणोनरेवात्मादिशब्दैः प्रसिद्धोऽसा
वाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यादौ निर्दिष्टः आकाशनामा सोऽस्मात्मविलक्षणः या
नामरूपयोः कर्ता स सर्वस्यात्मेत्यन्वयः आकाशनामेत्युक्तेः भूताकाशशङ्कास्यात् नाकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे।
शादित्यपदेशादिति न्यायेन परिहरति नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत इति भूताकाशस्य नामरूपान्तःपातित्वान्तयोराधा।
रत्वतं भ्रमाश्रयो यदाकाशादेरप्यर्थः प्रसंगत्वादिभिराकाशोऽसाम्प्यात्परमात्माप्याकाशशब्देनश्रुतिषुक्तविषु
तितान्तयोराधारस्तु तयात्मा निर्दिश्यते गौणपाहृत्येति ब्रह्मम् अत एवाशरीरो सर्वतिवर्जितः अशरीरपदं निर्दिष्टं यत्वाद
रप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि अर्थान्तरभूत स्थूलादिलक्षणादिति अथवा अशरीरः शरीरादिसंघातरहितः स्यात्
प्रमाणस्तु वयति अस्थूलादिलक्षण इति यतः शरीरे द्विपमनः प्राणादिरहितो नएवापहतपाप्मादिलक्षणोऽभिमन्य

लघुपरमात्मलक्षणस्तत्रयेवस्वरूपात् योसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतोऽशरीरोऽस्थूलादिलक्षणोऽपहत
पाप्मादिलक्षणश्च सर्वैः संसारधर्मैरनागोचितः ११ तस्मादात्मरूपेणाक्षरस्थात्मा सर्वान्तरः इत्यादिश्रुतेः ऋतं न अतोऽमेता
मेताः विज्ञाता विज्ञानानित्यविज्ञानस्वरूपोऽनन्तरोऽबाह्योविज्ञानघन एव परिपूर्णः आकाशवदनन्तशक्तिः तस्मात्सर्वस्य
अप्राणायादिवर्जितश्चाविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणो यो नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः
मानस्याभावेऽभिमानाभावादित्यर्थः अपहृतेन नोविकारस्याहि त्याप्रसङ्गी यतः सर्वे विशेषणैः सिद्धमर्थमाह सर्वैः संसारधर्मैः
विनागोचितत्वात् प्रनागोचितोऽसंश्लिष्टः नन्वेवं परमात्मनोऽशरीरत्वादिलक्षणत्वेपि जीवः शरीरादिलक्षण एव स्यादित्या
शंक्य तस्यैतेनानन्यत्वं श्रवणान्मैवमित्यभिप्रेत्याह यस्मादात्मादिना विज्ञातेत्युक्ते यस्मिन् विज्ञानकर्तृत्वेनास्यति नित्यविज्ञा
नस्वरूपत्वेन तत्प्रमाणमाह अनेन तस्मादित्यादिना अस्याकाशवत्परिपूर्णत्वमित्यन्वयः पूर्णमिति निष्प्रपञ्चयोनकर्मणिकिं तक
र्वेपरिच्छेदाभावहेतोरित्याकाशदृष्टान्तः कथमेवंलक्षणस्येश्वरत्वादिकमत इत्यत आह अनन्तशक्तिरिति इच्छामायाभिः
पुरुषरूपे यतश्चेतिभ्रमान्तरैः तत्र मनवच्छिन्नाऽविद्यामायावस्थारूपाः शक्तयः पादयायस्मोऽनन्तशक्तिर्माया कार्येति क
र्तृत्वे प्रियमायाधिभिर्ब्रह्मत्वादि व्यपदेशमापभवतीत्यर्थः सर्वस्यस्थावरजंगमरूपस्य प्रपञ्चस्यात्मा स्वरूपमित्यर्थः तस्मान्निम
मसंसारित्वं स्वाभाविकमित्यर्थः न्याह अप्राणायादीति आविर्भावतिरोभावसादिनादेवतहिवर्जितइत्यर्थः एवमा
त्मस्वभावमुक्त्वा नामरूपात्मकोनात्मस्वभावप्रपञ्चयति स्वात्मविलक्षणयोरिति अचेतनयोरित्यर्थः जगद्बीजभूतयोरिति आ
पातानत्वमुच्यते कर्तृणामोपादानतत्त्व निरिन्धनश्चाह स्वात्मस्थयोरिति उपादानाधारतामात्रेणोपादानत्वव्यपदेशः

ब्रा० प०
सू० ग०
७

ब्राह्मणवाक्यमप्यत्रोदाहरन्ति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यात्मनोऽर्थान्तरस्य लिङ्गाकारायोग : सर्वेन्नाणं वंकं जगत्स्थावरमेव मसिद्धं
सीमानं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत तस्मादिदं नाम ब्रह्मा ह्यावा प्रप्याहायोहि शरीरमापद्य तद्देहमध्ये प्रविष्टस्तदर्थ : सत : प्रविष्ट
कर्तृत्वेन अन्तःकरणभिन्न यमात्मानं विभागेनैको देवो वाड्मयः केनिविष्ट : इत्थमिन्त्रवक्त्रशिखि माङ्गुलोदिवा : स्पष्टार्थं गतः स्था
नएके सद्भिमाव द्यावदेव्यास्त्रिपमभगानरिश्रान मात्रुरि स्यादिमेश्रुग्रायाम एतावात्रात्मप्रस्तद्वमतीत्याह इत्याद्या : स्पनम
इतिपरमपरमात्मैवदेवस्तद्वदुति प्रत्यकथं स्वतीर्थपोदाहरति स्वतन्त्रोऽपीति शरीरेन मानस्यापि शरीराद्भवीसंस्थश्चे
प्रतिभ्रामात्मा यति श्रुतौ शरणीरेष्विति सर्पगा क्रमकायमब्राणमस्या विरस्तुहमपायविह मित्यादिस्फुरनय आदि
शद्वार्थ : यस्मादेवं प्रतिस्वतन्त्र्यायेनात्मा देहादेर्भिन्नोऽस्फगाहुद्दर्मीसंस्थदृष्टस्वयंसिद्धत्वस्मादितिसकृ तस्यसह

ततत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः प्रविष्ट : आत्मा जनानां शरपतत्र हस्त प्रविष्ट : पश्चत आत्मा सपलमेव सीमानं वि
दार्यैतया द्वारा प्रापद्यत एषसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा नप्रकाशते तदेवानेह नाहमिमास्तिस्रो देवता इत्याद्या : श्रु
तयः स्वतन्त्रामिश्राम्भेन्द्रे देवता : सर्वा : नैव द्वारेषु देहे नैव क्रं वेन तेऽत्रं चापिमो विद्धि सर्वदेहेषु भारत स
र्वस्य वैषु रूलेषु इत्यहूमातुमतावउत्तम : पुरुषस्त्वन्य : श्रुणोरीरणशरीरेष्वित्याद्या : तस्मात्तात्त्वन्वयसं
स्कारवर्जितस्वमिति स्थितम् सयदितुपावनूम्पएवाह मत्त : स्थावीत : स्वीवत् : ससायन्योसोमद्विलत्वणो
ऽस्मासीदेवतत्समहवस्तुपहारतमस्कारादिभिरर्चितामकर्मभिस्तुरामसंसारसागराद्वितितो ष्टुस्मि
कथमहमथवेति भावार्थो ब्रूयात् नैवं सोम्यमनिपत्रमर्हसि यतनिषिद्धं नाऽऽद्वैतमनिपदे त्ते : कथंमनिषि
द्धमभेदपतिपतिनिवित्य आह अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति नसवेद ब्रह्म तपरादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेदस्तेमा : १

इति तस्मात्तात्त्वन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति १६ एवं परमात्मामेदोपदेशेन जीवस्पजात्यन्वयसंस्कारराहित्यमुक्तं मवधा
येनत्स्वानुभवविरोधशोकते स्मदीति अज्ञानादेः स्वात्मन्यनुभवसिद्धत्वान्न द्विरुद्धत्वान्न हिलदुणोऽस्तुरात्मवेन्नु
त्यादिभिःकृतं मयिसंभावमामिकिंतुभिन्नमेवात्महमन्योऽन्तःकृष्टमीश्वरं निकृष्टसंसार्यात्मन : पथपते : अन्यथा वाया
पनेरतत्त्वेवेन स्वकर्मणाभक्त्या चाराधनप्रसादान्मुक्तः संसाराभविष्यामीति मेमतिरितिशिष्याभिप्रायइत्यर्थ : मे
वेवादीभेददर्शनपवअन्यत्वावाष्यश्रवणादितिगरु : परिहरति नैवं सोम्येति सेयहवाक्याद्येयसमाधानाम्यां वि
त्रूणाति कथमित्यादिना अन्यत्वासिद्धस्यभेदस्यकथंतद्विरुद्धमाणानेरणप्रतिषेधइत्याहेत्यर्थ : असंसारिब्र
ह्मात्मकत्वानुदृष्टात्मनिसम्भावनायोगात् सीवनाशत्रुभवस्यान्यात्मपपत्तेत्स्तहलाद्वैतावधावसायायोग

कामएव वेगो विलोडको मेथानेन निर्मथनाद् उद्भूतमित्यर्थः गर्भे देहे सरस्वतीत्यादिना गर्भाधानमेव संस्कृतमित्यर्थः २४ एवं शारी
रोत्पत्तिमुक्त्वा तस्या मातापितृजन्यस्याभिन्नजात्यन्वयसंस्कारवत्त्वं पूर्वोक्तं प्रतिपादयति तज्जातमित्यादिना जातमित्यादिना जातमि
त्यस्य व्याख्यानं धनामाकृतिकमिति स्त्रेणोपादानकत्वेन पित्रादिनिमित्तत्वेन च भिन्नजात्यन्वयेन शरीरस्योक्तेः इदानीं संस्का
रमाह जातकर्मादिभिरिति एवं स्थूलशरीराभिमानात् पिण्डचतुष्टयस्य स्थूलशरीराभिमानमेयित्वस्य न्यायमस्तस्यापि
भौतिकत्वमाह मनश्चेत्यादिना नामरूपात्मकान्येव भौतिकान्येवेत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह अन्नमयमित्यादिना श्रुतेनाम
नयादिरूपसत्त्वान्तोपि नात्मा भौतिकत्वात् स्थूलवदित्यर्थः कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारशरीरमित्यस्य प्रश्नस्योत्त
रमभिधाय कथं चाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति शिष्योक्तिमनूद्योत्तरमाह कथं चेत्यादिना मयकृतनामरूपविल
क्षणः सएव नामरूपात्मकस्य सर्वस्य स्रष्टा जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः स एवाविकृतः स्वेष्वेषु कार्यकारणसंघातेषु

एवं क्रमेण पूर्वपूर्ववीजरोहणतयानुप्रवेशेन पंच महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि ततः पंचमहाभूतगुणविशिष्टा
पृथ्वी पृथिव्या व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं शुक्रं च स्त्रीपुंसशरी
रसंबंधि जायते तदुभयमृतुकाले ऽविद्याप्रयुक्तकामखजेन निर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते तत्
स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते २४ तज्जातं लब्धनामाकृ
तिकं जातकर्मादिभिर्मन्त्रसंस्कृतं पुनरुपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति तदेव शरीरं पत्नीयोग
संस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं भवति तदेव वनस्थसंस्कारेण वनस्थसंज्ञं भवति तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्त
संस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति इत्येवं ततो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं मनस्तु इन्द्रियाणि च नामरूपात्म
कान्येव अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतिभ्यः कथं चाहं भिन्नो जात्यन्वयसंस्कारवर्जितश्चेत्युक्तः यो सौ नाम
रूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नाम
रूपे इह प्रविष्टः २५ अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाश्रुतः शृण्वन् अमतो मन्वानो ऽविज्ञातो विजानन् स
र्वाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यश्च सहस्रशः ॥

प्रविष्टो जीवात्मेतिश्रुतिस्तस्य च भिन्नत्वात् तस्य जात्यन्वयसंस्कारसंबंध इति मन्तिपादयन्नाह यो सावित्यादिना नत
परमात्मैव चेद्देहं प्रविष्टः प्रत्यक्त्वेनोपलभ्येत किं तु नहि स कथं सर्वैर्नोपलभ्यत इति तत्राह अन्यैरदृष्ट इति अदृष्टत्वादिकं निवि
कार्यत्वेनापि नामास्य सर्वस्य च विज्ञातृत्वात्सर्वावभासकत्वात् स्वभासत्वे स्वेनैव दृश्यत्वाभावः अत्र मन्त्रमुदाहर
ति सर्वाणीति रूपाणि शरीराणि विचित्य विरच्य धारयति धीमान् सर्वज्ञ स्त्रष्टा सर्वविषयाणां नामानि कृत्वा वेदाहं मन्तुव्याहारम्
नामभिवदनादिव्यापारं कुर्वन्यदास्ते वर्तते तेन वेदाहमेतमितिमन्त्रवर्णेन सम्बन्धः अस्मिन्नर्थे इति श्रुतिसंपूर्वतमेव श्रुत्यर्थः

उ. प.
स. ग.
८

कथमभेदप्रतिपत्तिसाध्येयाः कर्मतत्साधनप्रतिषेधसिद्धिः कर्मणोऽपि भेदप्रतिपत्तिसंभवादित्याशंक्याह कर्मणामिति ब्रह्माहं कर्ता
वाहमिति विरुद्धप्रतिपत्त्या तेकस्मिन् स्वरूपे स्वस्वरूपे योगादित्यर्थः नहीधिकाराभावान्निवृत्त्यैव नैकर्मकाण्डसमर्पणस्य इति
चेत्तत्राह संसारित्वे हि तेषां विशेषाज्ञात्वा त्वाभिमानवन्न इत्यर्थः न परमात्मनोऽभेददर्शिन इत्यर्थः संसारित्वेनापि परमात्मेन
स्यात्तत्कथं नस्यात्कर्मविधिरित्यत आह भेददर्शनमात्रेण च तेनोन्मत्तमिति नित्यवस्तुद्रव्याभेदापत्त्या कर्मविधिरिति भावः मदन्तब्रह्मा
त्मैक्यप्रतिपत्त्या कर्मणां तत्साधनानां च प्राप्त्या प्रतिषेधः कृत इति तस्मात्स्विकत्वेन साधयति मदिकर्मणोत्यादिना परमात्मा
नयुक्तिः कर्माद्यात्मनो ब्रह्मणो वा भेदप्रतिपत्तिमिति यावत् एवमादिभिर्गिरिषु ब्रह्मात्मैवेत्यादिवाक्यशतेन निश्चित इत्
येतिति संवादिविसंवादि समानेन यात्सिद्धिविषये सत्पन्नत्वात् एव पावत्साधर्म्येण परत्वेन निर्णीतस्वभावेत्यर्थः भेदप्रति
पत्तिनिदामितित्यः संसप्तमात्मशानतामादिभिर्वाक्यैरित्यर्थः ब्राह्मणप्रस्याविद सहिमुख्यो ब्राह्मणः स ब्राह्मण इति स्मृ
तेः कर्मणो तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् संन्यासिनो हि कर्मणो विधीयतेऽनेन साध्
धना नित्य यज्ञोपवीतादीनि परमात्मनोऽभेददर्शिन भेददर्शनमात्रेण च तेनोन्मत्तत्वेनपदिकर्मणो कर्तव्यानि नोन
वर्ता मितिमितानि कर्मसाधनानि बाधितानि कर्मति मितजात्यादिमात्सर्ववाधिनस्तु परमात्मनः आत्मनेवाभेदप्रतिपत्तिनाव
न्यत्मप्रात्मानात्मसर्पात्मेकुमारादीभिर्निश्चितमत्पर्यावेदेः भेदप्रतिपत्तिनन्दाचनाप्यधारूपत् यथानित्यामहिमाब्रा
ह्मणस्य गन्ता ग तद्र्यं त्सानान्त्वागतत्पापेन अत्र लोकोऽलोको भवतीत्यादिना २ कर्मसंबन्धि
स्वरूपैवत कर्मनिमित्तवर्णाश्रमाद्यसंबन्धता वचनान्यधास्यत कर्माणि च कर्मसाधनानां च यज्ञोपवीतादीनि षिद्ध
वरित्यागोपपत्तानि तस्मात्तत्साधने कर्मपरित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा परमात्माभेददर्शनविरोधात् आत्मा च पर ए
वेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुति लक्षणः स यदि ब्रूयात् भगवन्नूपमाने हि घमाने वादेह्यन्यना वेदनाः यानाप
दितत्रिमिते वक्तव्यः स्वमपहतपाप्मा य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सर्व
संसारधर्मवर्जितः अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः स्वरूपं कथं हि लक्षणोऽनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मा नमात्मेन मा
वसंसारित्वेन परमात्मत्वेनात्माभिवृ... संसारी च सत्स्वद्यो मुदयति अयस्साधने ... ना
तेत्यर्थः २ उदाहृतवाक्यानां क्रमेण तात्पर्यमाह कर्मतत्संबन्धीत्यादिना मदिकर्मादीनि परित्याज्य मिषितानि तत्सैव
मन्त्रैः सवेनान्यथाप्तदिति संबन्धः अभिधत्तेन च आत्मोत्तमर्थं श्रुतो ब्रह्मात्मज्ञानमिहेतना कर्मादीनि परित्याज्यानीत्या
ह तस्मादिति तदेवमागमावष्टम्भेन निरूपितं ब्रह्मात्मैक्यं पुनरप्युपपत्तिपूर्वकं स्थापयितुं ... नाभिप्रायो जीवप
रमात्मानो वस्तुतोऽभिन्नौ विरुद्धधर्मसंसर्गित्वात् ... वादित्वानुमानेन ... इत्याह सयदीत्यादिना एवं विरुद्ध
धर्मवत्त्वे हेत्वप्रयायानुमानमाह कथं नहि लक्षणा इति एवं सति भेदस्तात्त्विकत्वेन कर्मतत्साधनपरित्यागात्मकस्य
संन्यासस्यानात्यवसर इत्याह संसारित्वेति तत्र अनुमानेनानावर्हत्वाभिहितदूर्ध्वायितप्रभवक्रमतेने प्रतिबूयाद्वो चोदयः

5

२१

८

उदाहृता: अतयोर्न भेदमात्रे निषेधयति किं तर्हि अभेददर्शिनः सम्यग्वायमव्यतरं प्राप्तिरूपमावेदयतीत्याह एतावेति तथा
हि अन्योऽसौ परमेश्वरो महिलदलोः ऽन्योऽहमस्मीति लदलो: स मायायैवेति योऽन्यां देवतामुपास्ते नान्यथैवापश्यति न स वेद त
व मितिभेददर्शनस्य विद्यास्तत्वमुक्तं यथा पशुरेवं स देवानामिति देवपशुत्वमा... निन्दयदर्शयति नहि पराधीना
स्वतो ऽन्यदैन्यस्य कृपावान्नित्यमस्तीति तथा योऽन्यत्रात्मदैवेनुद्भित्यात्मनः इत्ययमेव ब्रह्मात्मा ब्रह्मरूपजानीवेदतेनैव ब्रह्मसुब्राह्म
णाजाति: पराद्वात्पराकुर्यान्नान्यविश्वस्वेकुर्यादात्मरूपमात्मनात्मनेमायापश्यति इतीहैवावन्तर्हि तमावहतीत्यर्थः
एवंविनेन परादादित्यादि सर्वेन परादादित्यनमुदाहरणो दृष्ट दृष्टेहात्मनि योनानाइवपश्यति इवाहोनानात्वदर्श
नस्याभासत्वेनानर्था: सम्यग्योर्द्वैत्युः संसारात्संसारमनर्थपरंपरामवमाप्नोतीत्यर्थः इत्येवमाधाइति नेहनानास्ति
किंचनउदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्याद्या: अतयोरत्यन्तभेददर्शिनिंदितात्ः भेदेद्वैतफलवत्तयाप्रागुक्तस्या
एवापादेयत्वं दर्शयति अभेदश्रुतिपक्षेश्रुति नन्वथ न्युकदेशमुदाहृत्याचष्टे सम्यगात्मैक्याविज्ञानानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पश्य
एतावच्छतयोरभेदश्रुतिपते: संसारगमनं दर्शयति अभेदश्रुतिपक्षे अभेददर्शयति सहस्रपा: सम्यगात्मानमसीतिपरमा
त्मभावविधायावायिवाग्मुरूपेविदेयमुक्तानस्यानावदेवचिरमिति मामिदेत्दृष्टपन्यभेदविज्ञानादेवसम्यसंसृतान्तरसंबव
दाहाद्यमावत्संसाराभावदर्शयतिदृष्ट्वानेनभेददर्शनादसम्यग्भिस्य पश्येसंसारगमनं दर्शयति तत्स्कृरूपसवदाहादिहे
१८ दृष्टेनेन नकृत्यात्मविस्मादिनास्वाभेददर्शनात्मस्वराट्भवतीत्युक्तात्वहिपरीतेनभेददर्शनेन संसारगमनं दर्शा
यन्पथैवपश्यानाविद्यस्यराजानस्ते तथा लोकाभवतीति मतिपगावेत सर्वीत्यैवमवादे स्वीयमाणकर्मादान्वयः संसा
रीपरमात्मविलक्षणमिति तस्मात् श्रुतिमिष्टत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्चैतमेतापवी
त्पर्यमुदाहरनुक्तंमर्थ दृष्टमपिश्रुभेदविज्ञानादेवेतिपुरुषस्य मोक्षति हस्वरहीनमानयतिलोयमकार्बीहूयमहाबीत्यरशुम
सत्यपतेनिविरहूयमर्थ दर्शयतीत्यर्थ: १९ तत्पुरुषोपरमात्मन्यभेदस्येपतावायितयात्मनाभावायराधादेवपुनरपिचात्माद्दि
भावेनोस्थितानां संसाराविच्छेदं दर्शयतीत्यर्थः अथ ति: परमात्मभेदनात्पश्यानमेवमोक्षसाधनमितिस्वयतीत्यपिमेत्याहत
हत्यात्मावेस्मादिनाचीतिमेवोदाहरणान्तरमाह भेददर्शनात्मस्वराड् इत्यादिना पदाहोदेवपशुत्वमितिइत्यपेनाभ्युनिरूकै
लिलयेनुः भयमितिप्राविहतेः ऽभ्युपगताभवतिमहात्मो देवपशोस्समुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीत्याद्या: अतयोप्य
न्नादाहृतत्वादित्याह मतिपगावोमातिपस्मादेवभेददर्शनानिंदयाः भेदे दर्शनस्य त्याचजीवस्य ब्रह्माभेदोपधारिताऽनोद्गाहि
एतावद्भिमानस्यात्मनिभिव्याहृष्टिस्तमिद्धमिति मुक्तत्वप्रसहयति तस्मादिति यदकेनमह वस्तुपहारनमस्कारादिभि
र्वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराधेनेति सापि तदृष्टिर्भेददर्शनामयवादादेवनसम्यग्दृष्टिरित्याह तस्मादितिभेदविषयत्वाच्च कर्मोपादान
स्येति क्रियाकारकफलभेदाश्रयमन्तरेयाकर्मणः स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः यत्तोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्यजेतवेतअतेर्यज्ञोपवी
तधारणादि: कर्मसाधनत्वावगमात्साध्यकर्माभावेतत्साधनयोरुपहानिरर्थकत्वाभिमत्याह कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवी

उ॰ प॰
स॰ ग॰
१९

ण तथा वेदनोपलभ्यते न तथा रागादौ तज्जन्यसंस्कारादिः वेदनानां संस्कारस्मृतीनामेकाश्रयत्वनियमात् वेदनाश्रयोपलब्धिक
र्मनिष्ठतोपपादनानोपलभ्यमानत्वात्संस्कारादिरित्यर्थः । तदेवानुमानेन साधयति स्मृतिसमानकालत्वेन स्मृतेर्यः का
लो ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयकत्वे वोपलभ्यमानत्वात्स्वोपादानत्वोपलभ्यमानत्वात् वेदनादिविषयो वेदनासमानविषयः
समानाश्रयत्वं तत्संस्कारस्येत्यर्थः । तथा चाचार्यप्रयोगः वेदनादिरनात्माश्रयः एतात्म्यसमयकालत्वे वोपल
भ्यमानत्वात् देहकार्यप्रादुर्भावादिवदिति । इतोप्यनात्माश्रय वेदनादिरित्याह तन्निमित्तविषयस्यापीति तथा वेदनाया यन्नि
मित्तं स्रगादि तद्विषयो यः संस्कारस्तत्सहाश्रयोनात्माश्रयवत् इत्यर्थः । आशयमिह प्रदर्शकाभिप्रायः देहे हि घ्रियमाणे द
ह्यमाने वा हन्त्रिष्ठाद्यद्य इति च देहाभिन्नमात्मानं मन्यमानः [illegible] तन्निमित्तकवेदनासंस्कारस्मृति दे
हाश्रयदेहाभिन्नत्वात्मत्वोपलभ्यते न देहाभिमानहीनावस्थायां देहस्योपलभ्यमानत्वात् उपलब्धिकर्मैव तत्रोपल

तथा चोक्तं रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषो भयं च यत् । गम्यते श्रयणं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोभयः सः
इति किमाश्रया पुनः रूपादिसंस्कारादयः तिदुच्यते यत्र कामादयः
कः पुनस्ते कामादयः कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतेर्बुद्धा
वेव

बुद्ध्याश्रय इति स्थानस्थो वेदनादिः नाहं तस्य साक्षिणश्चात्मन इति निश्चयस्य वात्मेति एवं निरूपिते सौहृदसंमतिमाह
तथा चोक्तं रूपेति रूपे नीलपीतादिविषयस्य संस्कारः स्वभावस्थितत्वानुभवसंस्कारो वा स्मृतिहेतुः सः रूपसंस्का
रस्तेन सह तुल्यः समानाश्रया धीरुपाधिराश्रयो ययोः रागद्वेषयोस्तौ रूपसंस्कारतुल्याधीयौ भयं चाश्रयः तदपि रूपसंस्का
रतुल्याधीत्यर्थः । किमाश्रयास्त एषामित्यत आह गम्यते धीः श्रयणं येन तत्तु भयमेतद्विशेषः संकल्पविचिकित्सादेर
प्युपलक्षणमेतत् यद्यस्मात् रूपादिसंस्कारतुल्या रागादिसंबंधी संश्रितमेवोपलभ्यते न तु साक्षिसंश्रितं तस्मा ।
ज्ज्ञाता आत्मा सदा शुद्धो रागद्वेषरहितो अभयश्च संसाररहित इत्यर्थः । पुनरास्मिन् चोपपादितवेदनादीनाम् ६
नात्मधर्मत्वे पुनः सर्वप्रकीर्तितार्थं प्रत्यासन्नपादयेत्तदाश्रयविशेषनिर्धारयति [illegible] आह इत्यादिना कामः सं
कल्प इत्यादिश्रुतेरेतत्सर्वं मन एवेत्यवधारणात् मनोबुद्ध्योश्चान्तःकरणात्मक [illegible] तद् बुद्धावेव कामादयो
नात्मनीत्यवधारितमित्यर्थः

6

जीवपरमात्मनाविति किमुपाधिभेदविशिष्टं वस्तुयथाप्रतिपत्ति निर्दिश्यते किं वा चैतन्यमात्राकारं प्रावैवाधव्यभिचारे ये
प्राकाशभेदवधोपाधिकस्यभेदस्याव्यापकत्वात् भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वाच्च व्यभिचारोपाहितोपि सिद्धिमुक्तानामुप
पादयति नद्वसदित्यादिना दृष्टं स्वदहामानेषु शरीरेदाहच्छेदवेदना यावदुपलभ्यमान [illegible] हादिसमानाश्रयैव दाहच्छे
दादिजनितवेदिजन्यवेदनेति योजना शरीरस्थैव तदुपलब्धप्रमाणकावा रयितं [illegible] कर्मणोति कर्मत्वेसाध
यति उपन्नुरूपलभ्यमानत्वात् उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्यानुरूपयति यन्नहीति नत्वेवानुभव [illegible] मासमुख्यत्वेकमभिनयति क
पाभित्यादिना तत्त्वदेवव्यतिरेकमुखेनाधयाद्रूपयति यत्र नोपलब्धुरीतिदपदिशादित्यस्मात्स्वमुपलब्धारमभि
त्याध्याहारः यत्र उपलब्धुर्विवेदनास्थानदाहाहाधाश्रयदेहदेशावेदनानिमित्तं दाहच्छेदादिवा वेदनाश्रय
त्वेनोपलब्धारमुपदिशति लोकः नैवमुपदिश्यत उपलभ्यते सोदाहच्छेदादिसमानाश्रयैव वेदनेति योजना २२ नत्वे
नत्वसकस्यादृश्यमानो [illegible] दाहच्छेदवेदना यावदुपलभ्य
मानत्वान्नदाहादिसमानाश्रयैव वेदनाय नहि दाहच्छेदायाश्रियते नत्वे व्यपदिशति दाहादिवेदनालोको
नवेदनाद्दाहयत उपलब्धारीति के अयमेव वेदनेति एषः शिरसि मे वेदना रस्यः दस्तनि यत्र दाहादिस्तत्रैव व्य
पदिशतीति नत्वुपलब्धरीति यत्र उपलब्धारि वेदनास्यात् वेदनानिमित्तवा दाहच्छेदादिवेदनाश्रयत्वेनाप
दिशाहाहाद्याश्रयवत् २१ सर्वं च नोपलभ्यमानवद्गुणत्वरूपवत् तस्माद्दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेनाप
लभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् भेदे नैव वेदना भावरूपत्वाच्च साश्रयात्तद्वत्पावकवत् वेदनसमानाश्रय
एवतत्संस्कारः स्वतिसमानकालपत्वोपलभ्यमानत्वात् वेदनाविषयत्वाद्विभिन्नविषयस्थ्यैश्यापि संस्कारसमानाश्रयपत्व
वस्तुतत्परमाह सर्वं चेति यथा चद्गुणत्वरूपं तु चक्षुषा गृह्यते तथात्मगताविद्वेदनात्मानात्मगतेन कर्मकर्तृविरोधादित्य
र्थः आत्मनो वेदनाश्रयत्वनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति ननु वेदनानामतः खेनतद्वेन नेदेहे संभवति स्वादेतः
वोधिधर्मा एवं चेनताश्रयत्वनियमात् यदि पुनस्तुनेनोपात्मान वेदनाश्रयस्तदा शरीरमयचेतनं तदाश्रयः तस्म
नाश्रयैव वेदनात्स्वाशुद्धीपन्नत्वाम्मुपगमादित्यत आह भावरूपत्वाच्चेति भावरूपत्वे कार्यत्वे वेदनासाश्रयाकार्यत्वा
तद्वत्पावकवत्स्वमर्थः हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्य विपक्षे बाधकमाह वेदनासमानाश्रयमहति वेदनामानिराश्रयत्वे
तत्राशो संस्कारो भावात्कालान्तरे स्मरणं तस्मादित्यर्थः यद्वा हेतवासिद्धिं परिहरन्ति वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्का
राइति वेदनायाश्चकार्यत्वे तत्संस्कारस्य स्थारसंभवात्कालान्तरेयादेमे वेदनाभूदिति स्मरणादित्यवहारो न स्यादित्यभिप्रायः
स्य वा साश्रयाय यदि वेदनात्स्माश्रया वा स्वात्मात्स्वतत्संस्कारस्मरणदेहपलभादिस्याशंक्याह वेदनासमानासमानाश्रयए
वतत्संस्कार इति

के सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि विशुद्धं समस्तमेकमात्मानमेव भवति तदेव विद्याभुवनानि सर्वाणि भूता
नाति तत्तत्त्वः इत्यादि सर्वभूतानि पश्यन्नाथ न्यायार्थं शब्दः हार्दमुभयविज्ञानात्मीयेन ः येन तेन कालिकर्मणा वेन
नेवा संभक्तां प्राणमुख्यां प्रधानाधिदैवं पवेन ः कानि मानस्य जनीयात् आत्मवत्तेषु एव भवति तत्पुनः ॥ विदुषः स
र्वात्मत्वेनैव दृश्यमानत्वात् देवादिषु स्वात्मत्वात् अप्रेक्ष्य सिद्धिरेव ः अहमस्मि सर्वस्य प्रभोरिवात्मदेव तावद् यो ऽपर आत्मेति
श्रुतः ॥ अविद्या आत्मज्ञानाद्यनेकः ः स्वरूपात् विचार्यते तत्ते निर्धारयन्नाथ निरूप्य सर्वाणि भूतानि नाम कृत्वा विचर
णासंसार बालतानन्दं जीव परमात्मेदं स्वप्नगतां न्यथा ः तेन तत्र साक्षात्कृत मेव द्रष्टा मम वाक्यमुद्राहृत्य सदेव सोम्ये
दमग्र आसीदिति सत्यं सर्वात्मत्वात् अस्मात् आत्मनःस्वरूपात् द्रष्टा तिष्ठ ः परमात्मनः सप्रसङ्गहरणे ॥ अतो वृष्टादीनि त्वयादि
संस्कारात् अवशुद्धिसंबन्धाभावे तत्र सम्यक्त्वादि विरोधाभावात् परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति हेतोः परमवा

प्रत्यगात्मादि संस्काराद्यशुद्धि संबन्धाभावाच्च परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमि
ति संसृत्यादि विरोधाभावाश्च तत्परमात्मा हमिति प्रतिपत्तुं न तदात्मानमे
वावेदहं ब्रह्मास्मीत्यनेकधैवानुदृश्यमाहमेवाधस्तादहमेवाधस्तात्स
र्वमात्मानं पश्येत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् सर्वमिदं सर्वं यदयमात्मा ॥ २६

न्मिति न्याहुर्भिति श्रुतियत्नैषु कुत्र चिन्मिति मोजना ॥ आत्मा भेदेनैव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्युक्ते यैः अधिनिवाक्यान्युदाहर
ति तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानमेव संवमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यनेवेदं वागतवक्ष्यद्रोमन्यथा ः एकधैवेक स्वद्
र्येनैवतत्वविषयत्वेन भेदेन वानुद्रष्टव्यमित्याचार्यो यदृष्टान्तेन सम्यक्संधेयमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति वाक्यशेषः
स एवाधस्तादित्यादिना स्वमनेन परमात्मानं सर्वाधिष्ठानमुपक्रम्य तस्य तादात्म्याशङ्कानिवृत्तये ऽहंकारात्मनं
मुपदिश्य पश्चादहं स्वरूपमेव गत्वा न हि परिच्छेदादिनिवृत्तये तत्सादित्यन्य गोचरस्तत्तत्स्य निर्दिष्टान्तिकात्त्योगप्रक्रान्ति
रित्याह अहमेवाधस्तादित्यात्मादिसाधनसंपन्नः सन्सर्वात्मानं पश्येदिति निर्दिष्टार्थे हेतुमिव वचनान्तरमाह १
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति अस्य तत्त्वेन कुपश्येदित्यादिवाक्यशेषः इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिलक्षण
विशुद्धं सर्वं यदयमात्मानात्मा महत्त्वमात्मनोऽन्यथा ः २५

कामादेर्बुद्ध्याश्रयत्वेपि कथं रूपादिसंस्कारस्य तदाश्रयत्वसिद्धिरित्याशंक्य रूपादेरपि बुद्ध्याश्रयत्वे श्रुतिमाह नचेत्यादिना
कामादेरंतःकरणनिष्ठत्वे वाक्यांतरं पठति कामायेस्येति नीरोगं हि नष्टास्सर्वाच्छोकान्द्रष्टव्यस्येत्युक्तेः सनिदाना
नामेवतन्त्रबाह दाश्रयत्वं गम्यते तस्माच्छोकनिमित्तरूपादिसंस्काराणामपि बुद्ध्याश्रयत्वमुक्तमेव अन्यथास
र्वविशेषणानुपपत्तेरित्यर्थः इदानीमात्मनो वेदनाकामद्वेषाद्यसंस्पृष्टत्वे श्रुतिमस्मरति पठति असंगो ह्ययमित्यादि
नाग्नतिच्छेदाद्यनिच्छेदसंरूपं विशेषणात् छेदः कामो निगतकामम संस्पृष्टकामादिदोषमेतदात्मरूपमि
त्यर्थः निर्गुणत्वादित्यादिस्मरति भ्यश्चेति संबंधः इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन कामादेरनात्मधर्मत्वे श्रुत्युक्ते
स्मृतिमाहेच्छाद्वेषादीति इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमित्या
दि स्मृतिभ्यश्च इच्छादिर्देहस्यैव धर्मो नात्मधर्मत्वे श्रुत्युक्ते च दृष्टीनियोजना देहस्यानात्मत्वादात्मनि विषमस्याति

नचेवरूपादिसंस्काराद्यपि कस्मिन्रूपाणि गणयति हि नानि ह द्रष्टुरिति श्रुतेः कामायेस्याह देहिनाः नीरोगं हि
नष्टाः सर्वान् शोकान् द्रष्टव्यं भवति असंगो ह्ययं पुरुषः नाश्रयेन ... निच्छेदाद्यस्यादिश्रुतिभ्यः अविका
र्योऽयमुच्यते अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादि इच्छाद्वेषादि चदेहस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृ
तिभ्यश्च कर्मस्यो वा शुद्धिर्नास्त्येवेति २५ अशरीरं शरीरेषु नजायते म्रियते वा स्वप्ने जागरितेन
च समे ह्यात्मेति विशाल[illegible] ...नानिद्रं जानीते नैव जानीते न स्वात्मापि परं ततो देवाशेषरहस्यमेव
अंतः प्रविष्टः पुरुषः [illegible] एव सोऽस्यानंतस्य सम्यगात्मानं तमर्हतीत्यादिश्रुतिभ्यः

विशेषणे श्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति कर्मस्यो वा शुद्धिर्नास्त्येवेति सिद्धमिति शेषः २५ शरीरादिसंस्पर्शनयाप्रतीय
मानस्यात्मनस्तत्त्वलक्षणसंसर्गाभावेन शुद्धस्यात्मनास्तु यत्वे कारककवाक्यमुदाहरति अशरीरं शरीरेषु नजाय
ते म्रियते वा विपश्चिदिति च अवस्थासाक्षित्वादात्मनोऽवस्थाधर्मास्पर्शित्वे ब्रह्मात्मत्वे कारकवाक्यमाह
स्वप्नांतं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति रूपं रूपं प्रतिरूपो निदर्शनेन हृष्यपदर्शनेन तत्साधनस्य तत्सम्भवजगद्वाश्रयस्तेनेशा
णशाखिन्न अस्यैव समेष्वात्मेति महतः कार्षीणोऽतः यानि ब्रह्माकाशमुद्राहुर्तन [illegible] त्मनि विषादिति यस्तु सर्वा
णि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीति नैव जानाति नैव जानातीति मेत्र इत्यमीषगवास्य गतस्पृह [illegible] नत्रायोमत्रः साक्षात्पीठ
नीयः परोपाधिनिबंधनं चलनादि हि शांतिभावः स्वतः स्थाणुर्निर्विकारः शुद्ध एव [illegible] दर्शयितुमित्यर्थः वेनस
स्यष्टां विश्वामयवनानाविद्धान्यत्र विश्वं भवत्येकनीडमिति निमेत्र इति श्रीगीतायामर्थने तिनस्याध्यायः मत्रयस्मिन्सर्वात्म

उ. प.
ई. भा.
११

स्पष्टोऽर्थः । उक्तोऽर्थोऽस्मिन्नुदाहरति यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना ऽस्वप्नद्रष्टोऽन्यदर्शिनस्याभावस्तेनोत्पत्तिस्वप्नावस्थाद्
ष्टोऽन्यथाऽवेक्षणम् । तत्र यदाऽविद्यावस्थायां द्वैतमाविर्भूतमिव दृष्टं तदुपदेशं [illegible] स्वप्नाद्रुते
कर्मस्वविषयोपन्यासेन रागेण च कर्मणा [illegible] त्यर्थः । [illegible]
न्यस्मिन्निवृत्तिविज्ञानानन्तरमात्मनो विद्यते भावहेतुरिति वचनादित्यर्थः । [illegible] विद्याविद्ययोः [illegible]
[illegible] ऽन्यत्तत्र यदा [illegible] समुच्चयादित्यादिना [illegible] विद्याविद्ययोः [illegible] यथार्थेगावर
[illegible] कर्मकाण्डप्रमाणत्वादिति शिष्यः । [illegible] केवलकर्मकाण्डप्रामाण्यं [illegible] त्यादिना विज्ञानम् ।
कर्मकाण्डस्य [illegible] विषयतया प्रमाणत्वं [illegible] सह [illegible] कर्मकाण्डस्य [illegible]
[illegible] । ११ [illegible] कर्मकाण्डप्रामाण्यमपि [illegible] विकल्पादि

[illegible] अविद्या [illegible] विद्याहेतोरनेकवदाभासते [illegible] ऽनेकत्वं
[illegible] सर्वात्मा [illegible]
[illegible] नामधेयमन्त्रेनमसा
[illegible] कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति [illegible] ऽनेकत्वं वि
[illegible] साधनादिभेदव्याख्याने उच्यते । सत्यपश्येति ११ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्या
[illegible] साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेक
[illegible] प्रवृत्तिनिवर्तकशास्त्रं १

[illegible] अविद्यावन्तो ये [illegible] कर्मसाधनफलभेदस्वरूपस्य शास्त्रज्ञानरहितानाम
[illegible] साधनमविज्ञानेवाधुपात्तः शास्त्रस्य नामापि
[illegible] साधनैरेवेष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं चेच्छन्निष्टानिष्टमाने
[illegible] विवेकमजानन्तः प्रवृत्तिनिवर्तकशास्त्रमिममन्वयः साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा
[illegible] शरीरादिभेदस्य शरीरेन्द्रियादिसंघातविशेषस्य संबन्धिनो भेदश्चान्ने ११
[illegible] अनाद्यविद्याहतनिजस्वभावस्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेषु [illegible]
[illegible] विषयसंबन्धाधीनमेव [illegible] मानस्य
[illegible] स्वर्गादिसुखसाधनेष्वानानत्वः

सएषोऽकलोऽमृतइतिश्रुत्यानिबद्धंतेवाक्यंसएषइत्ययमात्माकलाशब्दवाच्यप्राणादिभिर्विशिष्टोऽमृतइतिब्रह्मैवेतिनिरूप्यार्थः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन
परमनेनरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनमेतद्वाक्यमुदाहरतिश्रुतेनरमबाह्यमितिमुण्डकवाक्यंतत्समानार्थमाह
अबाह्यइतिश्रुतेः पूर्णमपूर्वमबाह्यमनन्तरं सर्वस्मात्बाह्याभ्यन्तरंरूपेणवर्ततेऽज्ञानेनाज्ञायतेऽस्पष्टः जन्मादिविक्रियारहितस्य
र्थः ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्तादित्यादिवाक्योदाहरणमित्याह ब्रह्मैवेदमिति इदंसर्वंब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मात्मप्रतिपादकानिवा
क्यानि [illegible] ब्रह्मणएवजीवात्मनाकार्यमपेक्ष्यवाक्यानिजीवस्यब्रह्माभेदंदर्शयन्तिपरत्वेनमुदाहरतिएतयाद्वारेत्यादिनास
एतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यतेतिश्रुतिः [illegible] सर्वेशस्य [illegible] यस्मिन्नेकवा
क्यादित्यर्थः तत्रसविद्यमानस्वरूपनिर्धारणम् [illegible] प्रज्ञानस्यनामधेयानिभवन्तीत्यर्थः तेम [illegible]
स्वरूपंप्रज्ञानंब्रह्मेति [illegible] प्रज्ञानस्यनामधेयानिभवन्तीति [illegible]
[illegible] सर्वं [illegible]

सएषोऽकलः [illegible] ब्रह्मैवेदममृतं [illegible] प्रज्ञानस्यनामधेयानिसर्वाणि [illegible]
[illegible] एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा [illegible]
[illegible] सर्वमित्यादिश्रुतयः
एकएवात्मापरब्रह्मसर्वेषांसारभूतः [illegible]
[illegible] किमिदंदृश्यतेदृश्यतेवासाध्यसाधने
साधकश्रुतिः [illegible] सिद्धं [illegible] इतिमाचार्यैर्नूपात् २८

[illegible] एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः इति २८ [illegible] सर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा [illegible] एकएवेति
नः [illegible] उदाहरणम् [illegible] इति
[illegible] लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधः [illegible] देशकालाद्यशादि
कंसाध्यमैहिकंलौकिकं [illegible] साधनंवा [illegible] साध्यकं [illegible]
यागादिसाधनेस्वर्गादिसाध्यं [illegible] लौकिकंपारत्रिकं [illegible] कामाय [illegible]
[illegible] लोकप्रसिद्धमिति [illegible] प्रसिद्धेर्व्यवहारा
[illegible] वादिप्रतिवादिविप्रतिपत्तीनांविषयाविषयत्वं [illegible] व्यवहारस्य
विधिविषयत्वात् [illegible] ब्रह्मैवाविरुद्धं [illegible] सिद्धमाचार्यैर्नूपादित्यादिना २८

उ. प.
स. ग.
१२

अभेददर्शनमेव तन्मयत्वात्तेन ह्रियमाणतानति स्वाभिमानतल्लासन्नं सर्वं. अन्यस्मिन्पर्यवसानमात्मानमाह भेददर्शनेनिमन्यो ; सम
न्तुमाशेतिनिपद्रवनानेवमनुपपत्तिः उत्तरार्धेन [illegible] भेददर्शनं [illegible] रूपोपमानेनुपपद्य
तइत्यर्थः ; भेददर्शनमज्ञानाभिमानस्यान्त्यमसामाजिकत्वेप्यनात्मन्येव [illegible] सर्वत्र [illegible] मात्रेनेपति
श्रयः ; संभवति नतु प्रतिषेधशक्तेर्विषयानन्वयत्वात्प्रत्यक्षत्वेन ; प्रतिषेधवाक्यानामभेदात्पदार्थमवसायाभावेन वाक्यानामप्र
र्थकत्वाज्ज्ञानात्प्रत्यगात्मविधिविरोधादित्यर्थः ; ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्त्वज्ञानं विधेयं [illegible] विहितक
र्मयोगोप्यनुष्ठेयत्वानहीति विरोधादेव सम्यग्ज्ञानमप्रतिबद्धमुपलभ्यते [illegible] निष्पन्ना
माहत्वान्नुपपन्नेति ज्ञानकर्मसमुच्चयासिद्धसाधनमिति भाव ; ज्ञानकर्मणोर्विरोधं दृष्टान्तेनाह [illegible] नहि [illegible]
निवृत्तिलक्षणं मुमुक्षुः संगच्छति ज्ञानिप्रवृत्तिबाधकत्वविधिर्नामसंभवति नाविद्वन्मानं देवे शिष्यस्य देहेन्द्रियाभिमानाभा
वेन तत्त्वरूपज्ञानप्राप्तिलक्षणमवस्थायाः कर्मसाधनस्यासंभवादित्यर्थः ; समाधिनाप्रतिपन्नस्वभावविपरीतेन चाविद्याकृ

भेददर्शनप्रतिषेधार्थं ज्ञाननिष्ठोपपद्यते । न तत्कस्मिंश्चिदात्मनि ग्रहे सति वृद्धानां स्वेनोमयादि सामानाधिक
रणैकत्वबुद्धिर्वर्तिनामभेदोपपन्नबुद्धिः ; उपदेशवाक्यजन्यज्ञानबुद्धिः तस्मादविद्याकार्यत्वात्सर्वकर्मणां तत्संन्या
सेनानात्मदर्शनाद्वीतरागादिदोषस्य नित्यं दर्शननिष्ठत्वमाग ; कर्मण्युक्तमिति २२ एवं तत्त्वमसीत्यर्थज्ञाने
प्रवृत्तस्य [illegible] बुद्धिकर्तृत्वाभिमानसमुत्थानलक्षणस्य संसारान्निर्विकल्पो मुमुक्षुर्विधिनोपपद्यते ; प्रत्यक्षमाभगवन्केप
लभिन्नतया बहिरात्मनस्तदात्मीयस्य स्वरूपस्य विद्यात्मकत्वमात्मन ; इत्युक्तेन तथा स्वाभाविकं ब्रह्मरूपं वेदाभ्यस्य
सिद्धमकर्तृत्वेनास्मात्प्रमाणे ; तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणेनावगतं मयात्मनोऽविधिन ; तदेव शिष्यस्य श्रवणात्पूर्वमपि स
र्वसाक्षित्वादिनिमित्तज्ञानसाक्षिनिमित्तेनाविद्विन्नविज्ञानधर्मसत्त्वेनाव्यावहारिकत्वं प्रत्यगात्मनि आरोपितं [illegible] द्दि
ष्टा ब्रह्मात्मत्वनिश्चयार्थं विनोदहीनसत्त्वपतिपरमार्थतो ब्रह्म निष्ठोमस्तु तथापि शिष्यमतिबाधनसामर्थ्यस्य स्याज्ञानेकर्मि
ष्विति सापेक्षत्वमागतम् ; सर्वगतेति ; शिष्यत्वे तात्पर्येण देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं सर्वात्मकत्वं [illegible] समाप्ति
प्रधानानि ब्रह्मचारी नाशीनि ब्रह्मणि समाप्तिकरोति च तद्विशीलमस्यालीनि ब्रह्मचारी ब्रह्मणि विचारणमस्यत्यर्थः ;
अनेन नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यफलत्वेनागमसाधनमुपसन्नत्वं च साधनविशेषणमाह भगवन्निति नदि
ज्ञानार्थेश्वरपि समवसाद्धिगन्तुमिच्छास्ति ज्ञानमज्ञानस्य ब्रह्मविद्यावत् इति प्रश्नप्रकारमाह भगवन्नित्यादिनानेमि
त्तिकत्वमनेनासंसारमोक्षविषयक ; मोक्षः तत्त्वमस्यात्मस्वभावत्वविषयो ; पर ; केन यमित्यादि प्र
श्नोत्तिविवेक ;

द्वित्तानेवाधपक्षास्तेन विधिनिषेधयोर्वस्थापयति तेनो विहिताचरणान्निषिद्धपरिवर्जनाद्वाहरहर्वेधमान्नालप्तं इपचीयमान
पापलो निषिद्धफलमिवकाम्यफलमप्यनित्याशुद्धिरूपं स्वरूपं संसारं एवेति काम्यकर्मपरित्यागेनावश्यकमेवकर्मेशुद्धाराधनद्र
यमनुतिष्ठतो नरस्य शुद्धेन : करणास्य स्वरूपं मवसनुनमतिपत्तिपाप्यपापेभिहानीजानन्तीत्या स्मितनवत्तानमज्ञानंपुरुषार्थसाधन
मत्याद्यमति अन्यधाप्रत्यालिकप्राः ज्ञानार्थवाधने नाज्ञाने पुंसो निवर्तयितुं शक्य इति मिथ्याभिमानत्वमेवेतिचेत् ।
नु किमिदं वैनाम्यं हृदयेपते यतीयमानं साध्यसाधनभेदरूपस्यापि शरीरप्रतीतिनाम्यं योगाचरनाकिं न स्याद्विरुपशंकाप्रपुरुषा ।
यों नास्याद्योगादिरूपमिभिन्याह अनिष्टरूपः संसारोहि सदृति एवं कर्मकांडस्यानानापिवाधनेनानम्यंनभेदस्य वलत्वा
धनेरूस्य प्रामाण्य शंकोनसायुस्याप्याक्रन्यस्फुटादिवाक्यस्य साक्षाद्देनवन्यतिपत्तिपरत्वान्मामामाण्यशंकेत्याह नद्दे
द दृष्टिमेवेति उत्पत्तिप्रलयादेर्हित्वादिपदान्स्थितिमेवपश्यन्ननानिस्यानेत्यन्निमलयादेरेकतोपपत्तिदर्शनेनाद्वैतेपुभि
दर्शनद्वारेण संसारस्य मविद्यामेवान्मूलयति स्फुटादिवाक्याभिन्याहारेणयोजना अविद्यायाः संसारमूलत्वेप्रातीयतेना ।
नसाध्यसाधनादिभेदविधानेऽनिष्टरूपः संसारोहि सदृतिनद्वेद दृष्टिमेवाविद्या संसारमूलमुन्मूलयत्युत्पत्तिप्रल
याद्येकतोपपत्तिदर्शनेन अविद्यायाश्च न्यतिता यां श्रुतिस्थितिन्याये भ्यो नेतरस्वादास्यवादाम्यतरानेज-
साध्यकतापपत्तिदर्शनेन अविद्याः ... सृष्ट्यादिरूपत्वे वैकार्यस्य त्वानिष्टापरमार्थदर्शिनो भावतनसाध्यसा
धवचनवस्तुतानेकरसत्वात्मस्मकाशावन्याविद्यारन्यदेवैकाभरा मत्यापपरमार्थदर्शनेन नियतमभिहिता वर्णाश्रमाधभि
धनोत्पत्तिप्रलयादिभेदे नाशुद्धिरोधोपपद्यते नू २ लद्वैतत्व परमार्थदर्शनेन नियतमभिहितं ना वर्णाश्रमाधभि
मानदूलयपत्र रूपमुत्रविनलोके प्रमाणादिरूपो चनुत्पानेकर्ता सम्यक् मममविरोधानदभिमानस्य
विशिनष्टिनद्वेद दृष्टिमिति नमसाध्यसाधनसाधकरूपमेदस्य दृष्टिप्रतिभासो यस्यां सा नथोक्तानामित्यर्थः अविद्या
मूलनेवाकिं स्याद्वित्यत आह अविद्यायाश्च न्यतितायामित्यादिना एवं प्रतिष्ठितमकस्यपरमार्थदर्शनः साध्यसाधन
विशेषवृत्ताजनक तानदाकर्मकांडस्येव स्वरूपतोऽमनोनेरप्रामाण्यमिष्टमेवेतिविकल्पानन्तरपरिहारतत्र वेदनयाः
एवं सतिपदार्थमाद्यपद्येवेसेशे वसाविन्यादि नद्व्यवहारानाविलक्षितेन पुष्पदाधारानुपन्नायां कर्मनसाधनाय न्यागेहेत
भावादिरूपमिभिन्याह नद्देनाद्वितीयां करूपेति दर्शनकार्यमित्यर्थः यजमानपत्नीपुत्रवित्तद्वयसाधकः कर्मफलस्त्रैनलोक ५५
पितृलोकदेवलोके प्रमाण्योचनुत्पाने वैषयिकस्येनास्याने नवनिःस्पृहलयानत्साधनं सर्वकर्मानन्तुपकरणस्या
मद्रूपपादित्रज्ञाजंकर्तासाक्षित्वात्पथ्यायानत्तः मनोहिमायाधिगतद्वारा मस्यानवस्थानद्वैतदोषान्मुखस्य प्रासएषा
दिदेहाद्यध्यासानिवेयनकर्माधिकारित्वाभिमानस्यैव तिरूपविद्याधाद्राप्यान्यमेव ससाधकेनेकमित्यनुकर्योदे
नुमाहसम्यक् प्रमयविरोधानदभिमानस्येति

10

शिष्यस्वात्मनोनित्यत्वसत्त्वमेगीकृत्य [illegible] नित्यसत्त्वमादित्यतिदृष्टमाह द्विता [illegible] देवेति सत्त्वमहंकर्तृत्वादिमत्त्वं कृ
त्वादिः साक्षात्परधर्मत्वानुपपत्तेरिति साक्षात्पदवैसिद्धे देहेनेत्यत्यागात्पोनत्वं [illegible] स्तस्मात्सिद्धत्वस्मात्ते तृतीय
न्यायः फलकर्मकर्तृत्वात्तस्य मसरोवस्थापनम् [illegible] सामानाधिकरण्यादित्यस्य
ष्टान्तः विषयत्वे साधिकारोऽति सम्यगृह्णाति अविद्यासत्त्वात्मविषयत्वानुपपत्तेरिति अविद्यासत्त्वेऽपि अभ्यासः पूर्ववत् सङ्गृह्णाति
नमर्थे विद्यते इति अविद्यात्मा नामविद्यात्वान्नमेवाविद्यात्वे इति मन्वानः स्वाभ्युपगमस्य ः शुक्तिकायामध्यारोपणमिति
वक्ष्यमाणस्यानुषंगः एवमुक्तस्वात्मानुभवेऽनुपपत्तिः कथमसिद्धिस्तु विषयत्वेऽस्मिन् ः असिद्धस्याविद्यायानवस्थाध्यारोपो
विद्यते असिद्धिलक्षणमात्मनोऽसिद्धत्वव्यावृत्त्यानस्याध्यासावबोधकत्वात्मकत्वानुगतिस्वतन्त्रमभिमानः स्यात् पक्ष
असिद्धत्वलक्षणत्वव्यापकत्वाभावात्मत्वे प्रतिभासोऽपि न तथाच कल्पनादेहेन स्वाभाविकत्वानुपपत्तिरयं ः स्वाभाविकत्व
[illegible] यद्यपि विद्यमानत्वव्यापित्वपरमात्मकत्वेन मोक्षतत्वलक्षणाः संसारेऽसमस्वभावः सत्त्वादिभिः समा
नोऽन्यथान्यस्वात्माविद्यानिमित्तो विद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्तेः अविद्यानामसिद्धत्वप्रसङ्गाध्यासोऽनुपपन्नः
स्यात् असिद्धेः कार्यस्यासिद्धत्वाच्छुक्तिकायां यथा असिद्धेस्तत्स्वरूपस्य व्यापकत्वात् असिद्धत्वात् स्वरूपेणासिद्धत्वमसि
द्धत्वासिद्धेः स्वात्मन्यनात्मानमध्यारोपयत्यात्मनोऽसिद्धत्वादेव नप्रमाणान्यनात्मनोऽसिद्धत्वादेव च नेत्
त्राह स्वाभिचारान्नहि तस्य असिद्धस्यासिद्धत्वव्यापारोपपत्तिरिति निषेधेनैव मानान्यथाध्यारोपणा दर्शनात् योऽहमि
त्यहमिति देहधर्मस्वरूपम्प्रत्ययविषयत्वात्मनि गृहमस्य परविषयस्य च देहे गृहमहमस्मीति प्रतिपत्तिः अतस्तत्राह असिद्धत्वे
च तदात्मनो देहेष्वात्मनि तस्य सिद्धत्वे सतिसिद्धस्यैव देहात्मनोऽविवेकेनाध्यासोऽयं ः स्वात्मनि स्वरूपविव
शुक्तिकायां रजतत्वेनाविवेक इति वेदव्याख्यानमभगवतोऽसिद्धस्याविवेकेनाध्यासस्य प्रमाणयुक्त्याह स्वात्मस्वरूपसिद्धौ
वात्मनः कर्तृत्वादि तत्त्वतोऽयं धर्मस्वरूपाभिमानः ः स्वत्वाधिष्ठानाध्यासमानयोः एकस्मिन्नेवात्मन्यध्यासानुपपत्तिरिति निमित्तमनिकिं
स्यात् असिद्धेर्मात्रे स्विवेविवेकस्यसंभवान्नान्यः असिद्धमात्रे विवेकेनविवेकस्यनान्यः असिद्धमात्रस्यापि कर्तृत्वादित्यभिमतस्यात्मनिरा
करणमिदं कर्माभिमानादिति स्वरूपस्य ह्यात्मनः स्वभासमानेऽपि कर्तृत्वाध्यासाकारस्यानवभासात् हि विद्यमानस्यात्मविषयत्वमेव
स्वप्रकाशस्वभावस्वात्माभिमतविद्यात्मकत्वात् बाधकत्वमिति इदं वस्तुदेहे वर्तते देहोऽयमत्र व्याप्यवेवालक्षणमात्मनः सर्वगतत्वात्
इति सर्वथापि अन्यत्रदृष्टवत्तिष्ठते तस्मात्र असिद्धेऽध्यासोपपत्तिरिति नहि नियतेन ज्ञानेनात्मसिद्धिः तत्त्वतः अतः अभिमानाद्
स्वात्मनोऽसत्त्वेऽनिरिक्तसंयुक्तविषयत्वात्तिरोभावात् इति देहात्मविकल्पनादिभिः इतोऽहमित्यादिदेहधर्मावभासः स्वात्मन्यहमत्र
विषयेनस्वदेहेऽहं स्वभावोऽहं ज्ञानात्मेति स्वभासाभासत्वान्नहि देहात्मनोः इत्यक्तं असिद्धिरिति अत्र व्यालेनापि नित्यसमर्थनम्

यद्यपसमस्तस्य निमित्तमाह शरीरेति शरीरेन्द्रियविषयनिमित्तवेदनानुभवो ... संसारस्तत्रास्य ग्रहे कर्पः संसारान्मोक्षविषयइतिज्ञा
गरितन्द्रियनिद्रितीयप्रश्नस्य बीजत्वेनाथ तस्य योगे उ:खानुभवान्मृद्धे चात्मनि तदनुभवास्य योगस्यात्मनो निमित्तभाव: नैमित्तिक
इति च यस्य नेपन्यस्य: १ अथ तत्र फलमाह यदि स्वभाव इत्यादिना यस्स्वभावपदमवलम्ब्य गुरुरुक्तं वदन्नमेतदनुपपत्ति
शिष्यमाशङ्कासमाधानाभ्यां ह्येवंप्रकारेण गुरुः शिष्ये नीति किं तित्ति मध्येऽध्याहार: कर्तव्य: तेनायमर्थ: शिष्य उवाच किं निमित्तमि
ति निमित्तान्निर्ह्रति यत्रैतन्नैमित्तिकस्यान्यत्र निह्नवमुपपत्तेस्तत्स्वरूपमविदित्वा तत्परिहाराय योगाजस्य प्रश्न: तत: निव
र्तकमस्य ... स्वरूपविज्ञानेन तदवलम्बनार्थ: स्वेच्छ: स्वादिमवस्या स्वभावो वा कोऽन्न हि किं स्वभाव ... ति: स्व
भावव ... ति सम्बन्ध: एतदुक्ति को वेति यस्मिन्निमित्ते निवर्तते नैमित्तिकाभाव इत्यालोके निमित्ते किं वा तस्य निवर्त
कमित्यन्वय: इत्थं शङ्काया पूर्वपक्षार्थ: रोगो रोगनिमित्तात्तद्धेतोयथा स्वाभावे सति पक्षेन तथा उ: दुःखनिमित्तनिह्नवोऽयस्व
शरीरेन्द्रियवेदनावान्संसारी इति : एवमनुभवाभिनत्या स्वप्रेन्नेभवाभिन्वज्ञ: पुन: ... विषयत्वादि ...
किमयमेवमस्य स्वभाव: किं वान्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिक इति १ यदि स्वभावो नैमित्तिक ... स्वभावस्यावर्जनीय
त्वान्नस्य नैमित्तिको निमित्तपरिहारेण मोक्षोपपत्ति: नेत्युक्तवाच प्राग्वदस्य न स्वभावस्य ... नैमित्तिक: इत्युक्ते: १५
शिष्य उवाच किं निमित्तं किं वा तस्य निवर्तकं को वा ममस्वभावो यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभाव: ... नि
त्तनिह्नता विवर्तो मे स्वभावे प्रतिपद्येयमिति २ गुरुरुवाच अविद्यानिमित्तं विद्या तस्या निवर्तिका निह्नतायामविद्याया
न्निमित्ताभावान्मोक्ष: ... संसारस्य न जागरितेऽ: खेचनानुभविष्यसीति शिष्य उवाच काऽसा
विद्या किं विषया वा विद्या च का ऽविद्याया निवर्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येयमिति गुरुरुवाच ... सन्तम
संसारिणं संसार्यहमहमस्मीति प्रतिपद्यसे: कर्ता भोक्ता कर्ता भोक्ता ... विद्यमानं चाविद्यमानमिति ३
३ भावमह प्रतिपद्यसे को वा ममस्वभाव इति योजना इति शिष्य ... इति संबन्ध: २ ... कथने गुरुरुवाचाविद्या
धेत्यादिना ... विद्यानिमित्तनिह्नतो ... निमित्तफलस्याभावादिति विग्रह: ... खेचनात्मत्वम
तेनानुभविष्यसीत्यर्थ: ... पदार्थाना विप्रबन्धुस्यापा विनेय: ... शिष्य ... शिवापत्र ... किं
मात्ममावस्यार्थ: स्वभावपतिपद्ये ... वा ... : ... भावशुनपति ... स्वरूपावबोधविषय
अविद्याऽसत्त्वानस्य रूपाश्रयविषया ऽविद्येति ... स्व
... विपरीतो यो ... अहमस्मीति ... आत्मनि ... प्रतिपद्यसे प्रतीय
... विद्यमानमपि प्रतिपद्यसे ... निवृत्ति ... कस्य: ... स्य
... विद्यमानं ... : २

उ० प०
स० ग०
२४

२१

कथं नहि मनुष्य इत्यादिलक्षणव्यवहारो लोकसंसिद्धः । अंकते कथं नहीति शिष्यो मीमांसकादिमतमाश्रित्य संयोगसंबंधादिति समा
धानमाह वेणसंभवादिति यथा वेणुनाद्विमानं पृथ्वाधारा संयोगभावेन परस्परस्य संयोगविशेषसंबंधः पृथिव्येकत्राद्युपस्थ्यसंयोगस्य
मेव देहात्मनो यः संयोगविशेषसंबंधः मनुष्य इत्यादि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य संभवोऽर्थः । सिद्धांती परिहरति नस्वमा
ध्यासं साधयितुं सः संबंधनावसंस्याचष्टे नाऽनित्ये नित्यसंहतेन स्वनियपरार्थं च हृष्टे यथा वेणसंभवादि तथा पंचात्मयि देहादि
भिः संहतत्ववत्वात्तत्वं स्यात् तदा शेषाप्यनित्यः परार्थश्च स्यात् तथा नित्ये संघातानामवादापत्तेः परार्थत्वेना
चेतनत्वापत्तेरित्यर्थः । द्वैपरपक्षनिराकरणेनार्थाश्रयः स्वार्थत्वमात्मनः [illegible] संहतेन देवान्तरस्यास्ति के : सहृदयगिणवासोऽप्युप
गत [illegible] किंचानित्येन परार्थेनात्मा नित्येन संहतेन लिंगेन पर : संघातादन्यो विलक्षणः स्वावदात्मानि त:
सिद्ध इति भोक्ता विमल : स विलक्षणत्वेन : संहतत्वाद् हवदित्यर्थः । ८ ननु संघातासंबंधे मनुष्य इति व्यवहारानुपपत्तेः
संबंधो वाच्यः स तु संयोगविशेष स्यात् नेगीकार्य इत्यादावध्यास : संबंध इत्याथाने तथात्मनि रागमवादापत्तेरिति प्रागुक्तं शिष्यः
आशंकते नित्यस्यासंहतस्य नित्यासंहतस्य संघातस्य सादित्वाद्देहस्याभिन्नध्यासेन इति यः स्वदेहस्य स्वात्मना सिद्धानंगीकारादित्यर्थः
तथा च नानुपपत्तेर्देहाध्यासे [illegible] नित्यस्यात्मनो देहमात्रतया संबंधेन पंचादिदोषप्रसंगो भवतीति नैव परस्पराध्यासोऽप्यु
कल्पनार्हः [illegible] संभवति नित्यसंहतो [illegible] परार्थत्व प्रसंगात् संहतत्वात्परार्थत्वमनित्यत्वं चं वेणुसंभवादिवद्देवंकिंचत्प
देहे न संहतः कल्पितत्वात्मनः संहतत्वात्परार्थत्वेनासंहतः । संहतः परोऽप्यनित्योऽसिद्धत्वाचत् ८ न स्यात् संहतस्य
देहे देहमात्रतया [illegible] संबंधानित्यत्वादिदोषप्रसंगो भवतीति तत्रानिरात्मको देह इति वैनाशिकपद्धिमाश्रितो यस्य
न संहतत्वात्मन [illegible] संहतत्वादप्युपगमः स्वरूपेण संहतः सत्वाद्येति न निरात्मको देहादिः सर्वं स्यात् ९
यगमेस्तीति यावत् अध्यासस्याभिव्यात्तनियमान्निरात्मको देहोऽनिर्देहकश्चात्मेति शून्यवादप्रसंगइत्यर्थः । किं शून्यवादप्रसंगात्
ह्यात्मा च माध्यासा ध्यासनिबंधनत्वेनेष्टत्वे भवता किं बाधादाध्येयभावसंबंधस्य प्रामाणिकत्वान्नेति । सत्वादिति विकल्प्याद्य
निराकरोति स्वरूप : नस्तत्पत्तेरित्यर्थः । देहादिः हि स्पादिमत्त्वात्सावयवत्वाद् घटादिवज्जडो धिसत्वादिलक्षणश्चेतनात्मनो यो
वलभ्यते ननुभूयते स्थाय : चिंतेवतस्याचेतनस्वशोषावनयः । तथात्मन : स्थानस्य दोषोत्तरेनम ... स्वभावस्य निरवयवस्याका
शावत्सन : परिच्छेदाद्युत्पादिधर्मयोगासंभवाद्देहस्य शोषकत्वन्नस्ति सन्मतिभास इति वक्ष्यतेनथाचेतनत्वेनरूपधर्मसंसर्गितया
भपेक्षितैकत्राध्यासे भवान् कारणीवासिद्धेर्निरधिष्ठानस्यारोपस्यादृष्टत्वव्यवहारो मनोज्ञानेस्फुरणो मध्येऽपरन्याप्यगामित्वरेण कदा
पि स्वात्मनः स्फुरतिनस्वरूपेण बाध्यारोपितेनभवतिसर्वथागन्तोयसफ तथास्फुरणमालिप्यादिपन्नतद्विपरीतेनाक्तिनरमिनस्वरू
पेणारोपितं भवतीति किंतु स्वरूपेणात्मवरुपा पुनः पूर्वोक्तादि स्मृत्यात्मनो देहादेः परागर्थेतरेणापि सत्त्वस्यात्मनो दे
हादेः परागर्थेतरेणापि सत्त्वस्यात्मनः स्फुरणात्स्फुरणत्वात्स्वरूपेणानाध्यासः । किंतु संस्रष्ट इति नैव देहादिवस्तु नद्विपरीतेना
स्वरूपेणावतिष्ठानित्यनादिदोषसंसर्गश्चिदात्मनो नापि देहादेर्निरात्मकत्वं प्रसज्यतेति शून्यवादप्रसंगावकाश : देहसत्वेन
अध्यासस्य स्वप्नयादिचिन्माध्यासस्याधिष्ठानत्वमुपचर्यते इति नपरस्पराध्यासपक्षे क्षिप्रदोषइत्यनोऽसंहतस्यात्मनः सर्वत्रसर्व

आचार्यस्य देहात्मनः प्रसिद्धत्वेपि तद्धर्मिमतं निषमस्तत्र नास्तीत्यभिप्रेत्य व्यभिचारं दूषयतीत्याह गकृदाहेति सर्वेष
सिद्धो देहात्मा नैतत्प्रमाणो विशेषमिति प्रयोजनाविशेषमेवाह नन्विति अविविक्तस्य विषयतया प्रसिद्धिमेवाभिन
यति न खल्वमित्यादिना नवलिनमाह अतएव हि सोप्यसुप्ते लोक इति मोहाति पायमेवाभिनति एवमात्माने एवमा
त्मेति देह आत्मा इंद्रियाण्यात्मा कर्ता ऽकर्ता भोक्ता: परिच्छिन्न: सगुणो निर्गुण इति वादिविप्रतिपत्ते: सर्वो
लोको मा श्रुपमानो हपने विविक्तं मत्वप्रेत्य पलंभेति देनस्याद्विप्रसिद्धविशेषदूषणं संहरति इमं विशेषमाश्रित्येति
तस्मादेक आत्मोपलक्ष्य तत्रोपलंभसाधारणमानाधिष्ठानयो: सिद्धत्वमात्र सेपेक्षानेनत्परित्यक्ति इति मतेऽहं कर्ता भोक्ता
त्यस्मादहं मनुष्य इति वत्सत्याकारस्मानिमश्राद्धयारोपवत्सिद्धिरिति भाव: ६ ननु स्वात्मानात्मनोऽहमध्यारोपविषय:
धासंगोच तत्रालद्यासत्स्यमिथ्याज्ञानादात्मन: सम्पन्नानुपपन्नसंगादिति शिष्य: शंकते नन्विति यद्यदीवधाध्या
कर्षतां हि नित्यमेव निरंतरविविक्तं प्रतिपत्तिविषयतया न तत्र देहात्मनोर्निर्विविक्ता भ्रान्तिरिवयामाद्देहात्मा
नो रहस्यामिति यत: कश्चिदेतदेव हि सोप्यसुप्ते लोक आत्मानात्मानं विशेषं एवमात्मानं एवमात्मेति इमं विशेषम
श्रित्य वोचैवेति नियंतश्चापवक्तुमिति ६ ननु यथा शुक्तिकादौ अध्यारोपितेन्द्रजलत्वादिना रजतत्वेन शुक्तिका यथा।
स्थाणौ पुरुषो ज्वाला स्फटिक आकाशे नीलत्वमित्यादि तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरंतरविविक्तत्वमुपपन्न
मिति तत्र देहात्मनोरन्योन्याध्यासमपि ते नास्ति नहि निरंतरयो: नित्यमेवासंयुक्तयो: शुक्तिकादिवद्विषयाध्यारोपितत्वात् ॥
जनादौ नान्नित्यमेवासंभवात्संसर्गो नाप्यविपरीतत्वेन देहात्मनोरविद्यमानत्वेन तत्राध्यारोपणं युक्तं नास्यात्
तत्रैव सति देहात्मनोरसंगत्वमसंयोगेन तत्र ज्ञानेष्टत्वे नाधिकं फलवान् प्रधानादिरूपधर्मस्य देहेष्वात्मनोविषयाध्यासा ॥
रूपितो देहस्यात्मनि सत्यसंप्रयोगेन तत्र ज्ञानेष्टमन्यत्त्वादिविरोधात् तस्मादेहात्मानौ नेतरेतरस्मिन्नध्यासा
रोपितौ नतद्वत्सहष्टं यथा शुक्तिकादौ रजतादीन्द्रियाणि श्रुक्त्वा पदार्थमेतामाह तथा देहात्मनोरपीति ६ अनुमानेऽप्यु
क्तेन तद्विनेतरेतरयो रित्यादिना रजतामिति पदार्थमेतत् सिद्धोऽसत्यामिति यावत् आत्मन्यनात्मा ऽनात्मनि चैतन्यमेवासम्भावितं
महत्तीनित्यमेवेतरेतरस्याध्यासनात् शुक्तिकादौ रजतादिवद्विरजतादेः श्रुक्तिकादिवदित्यवमेवमम्भिधीयमानप
नियमेन निर्दिष्टानि तद्देहात्मनोरिनिर्मितसाध्यप्राप्तं शक्तिनिराकरोति तत्त्वानिहीति ननु तेनेतरेतराध्यासो नीक्त
प्रतो येनात्मनोऽप्यसत्वप्रसंग: स्यादिति तन्नेतराध्यासस्य [illegible] अधिष्ठानो विपर्ययेणम
धी: न देहस्यात्मनि देहस्येति शिष्यो निराकरोति देहस्यात्मनि सत्योति यथा शु [illegible] देहस्य तत्र मिथ्यादेहा
नद संदपनीयतेन तथात्मन्याह मदभासमन्यवदेहस्यास्य सत्यमभ्युपगते न तु शुक्ति [illegible] रूपत्वेवेत्यभ्युपगम: प्रमाण

उ. प.
स. ग.
२५

अनात्मन: स्वरूपेणाध्यस्तत्वात्‌ । स्वमात्रसत्तस्याध्यस्तस्य सतो भ्रान्तप्रदेशे स्वात्मैव सन्मात्रो निस्वप्रकाशमानोऽहमेव भासमानः स्वप्रकाशमानः संवि
त्तो न दृश्यो नास्त्यदाहमस्मत्साक्षाध्यस्तकर्तृत्वमुभयत्र दोषस्वरूपमिति । यद्यहमित्यर्थेन आत्मैव प्रकाशमानकर्तृत्वभावात्संसारदर्शनं तस्मात्
द्वितीयस्वरूपमेवस्वात्मर्थोपस्थानत्वात्‌ निर्मलत्वमिति भाव: । चिन्मात्रस्वरूपविषयमानाद्यनिवृत्तिर्भावविद्यावेशव्यवहारदृष्टान्तेनैवा
यदिद्यापरिकल्पितत्वाहंकारादिस्थूलपर्यन्तं तन्मात्रत्वेनाभिमन्यमानो मिथ्याध्यासकर्तृत्वेनाभिनिविष्टस्तु यतः परमार्थस्त्वकूटस्थ्या
त्माविद्यालिङ्गस्यासङ्गत्वात्‌ निर्गुणो निष्क्रियो निर्मल एव स्वभाव इति निश्चिनोति तदुपपत्तौ किं विद्धीत्यभिप्रेत्य प्रश्नानेकत्वार्थं शिष्यबुद्धिमारोह
यन्निति गुरुरित्याह कृतकृत्यो गुरुरित्यादिना देहाद्यात्मभावनाऽनर्थाश्चेद्वर्गहेतुरिति किं मित्तिनिर्हिंसानस्यचमिस्तनेवज्ञानवेदिता
वस्थानतलक्षणं तस्य स्वरूपं चयति । अनर्थबीजस्य नाशितिसाक्षित्वं । कूटस्थतानात्मानर्थसवध: परमार्थतत्वगुरुकाभिमायमनव
बुद्ध्यमानः शिष्य आह नैवमगवन्निति हे भगवन्नकर्ता नैवाहं भोक्ता मीमांस्वयं । यतः कूटस्थो निर्मलनिर्गुणस्वभावादाहं स्वतोऽन्येनकेन
विशेषेण सम्यग्ज्ञानेनास्मदर्थ : १२ यदेवं मन्यसे त्वया चिति मत्तास्वार्थ इतिस्वैवचितिमतोऽन्यस्याध्यारोपणात्‌ किं यतेत सर्वानर्थ
बीजस्य तेन सम्यग्ज्ञानं तत्त्वमिति गुरु: स्वाभिप्रायं प्रकटयति न नर्हं चिति मत्वा स्वार्थस्त्वमिति न त्वकूटस्थ संवादोऽस्त्वत्वाद्देति

यदाहं देहादिस्वेह्यात्मभावकृतोऽयमाद्येनत्वात्परार्थत्वमिति न मस्कृताद्देहात्मनोऽहितेनाध्यारोपणात्‌ । अन्यथाहमा
त्माचेत्य: स्वात्मात्विति मत्वा स्वार्थ इति स्वैवचितिमतोऽन्यस्याध्यारोपणात्‌ किं यतेत सर्वानर्थबीजस्य नाइन्त्वकोऽयगुरु
वाच । अनर्थबीजस्य त्वेव मिथ्याध्यारोपणमत्र से माकार्षीस्तर्हि नैवं भगवन्‌ शक्नोमि न कर्तुमन्येन केनचिन्नयुक्तो
हेनस्वतन्त्र इति । १३ न नर्हं चिति मत्वा स्वार्थस्त्वयेन प्रयुक्तोऽस्वतन्त्र: प्रवर्तसे । चिति मात्र स्वार्थ: । संघातस्य तत्र यद्यचे
तनोऽहं कथं स्वविदस्ववेद: स्ववेदनां भवत्कृतं च नानामि । गुरुरुवाच किं स्वविद: स्ववेदनायामकृतं कस्माद्वापि त्वं किं वा
नम्यपरेति । शिष्य उवाच नाहं तावद्‌ नन्योऽकस्मात्‌ यस्मात्‌ अहमयं कर्मस्वतन्त्र वादिकमिव जानामि मयि तत्स्या
हं तेन स्यां तदस्मिन्‌ जानामि या किं न जानामि नस्मा द्वय: स्ववेद: स्ववेदना विक्रिया वस्वार्थं वमा प्रोति वङ्केचा

शिष्य आह यद्येवं न इति भवद्‌ऋ मिति सघातनपवत्र मिति वाक्यं न तर्हि चेत्यर्थ: । मिथ्याध्यासप्रयुक्तकर्तृत्वाद्यवभासस्य देहेन्द्रि
याणां कर्तृत्वाविद्यमानस्य विदित न पानाद्विविधात्मविषयत्वात्‌ स्वचाविवेकविवेकाभ्यामात्मन: स्वतन्त्र मात्र स्वयं
तिमान्यस्य स्वात्मा द्विविवेक निराकरणेनास्य स्वरूपगतेति बुद्धि: । सा यदेतिप्र भि प्रेत्याचार्य: प्रकृतीत्याह गुरु: । किमित्या
दिनाधिष्ठा; पुन: स्वात्मस्वतन्त्रस्य नत्वमा हेतिदर्शयति । शिष्य इति नाहं संघातादन्य: । तदुपलभावे मायात्र दृष्टान्तस
दनस्य; यथा त्वेद्देहस्वर्ग: । देहोऽयं प्रयोजक नाशोऽकामनवकाशयति यद्वीति तेनेत्यनन्यत्वेन हेतुत्वेनार्थ: । देहोऽयं प्रयो
जकनाशोऽकामनवकाशयति यद्वीति तेनेत्यनन्यत्वेन हेतुत्वेनार्थ: । नहि स्वयं स्ववेद्य किमीयमवति स्वात्मनिहति
विरोधात्‌ ज्ञातुश्च स्वप्रकाशात्वानुपपत्ते: स्वात्म इष्टविषयताभावेन दृष्टसिद्धि: संगतं तदा वृहदारण्यकोपनिषत्‌ इति भाव: । उ
पनयानिगमने दर्शयति । किंतु जानामि तस्मादन्य इति अनन्यत्वे विषयतानुपपत्तिरूपं बाधकमभिधाय स्वेनाभा

२५

आकाशस्येवसुखे दृष्टान्तेविद्वरणेनि यथाचाकाशमिति स्वपत्नदूषणोद्धारसंगमस्य हवनिनस्मादितिनदेवंदूषणोद्धारेणेनेत्तराध्यासेनात्
स्पष्टव्यवहारहेतुत्वाहोपिन्नाऽयविकल्पानिराकार्याणि दिदानीयमनेदूषणमाशङ्क्येतेद्विनीयमुत्थापयिनु यनियन्तुनरुक्तमितिनिराक
रोतितेनेतिआत्मनिदेहादीनांपिवेशन्नालाचत्र संभवतीतिचेत् : अर्थानाम्यादेहस्यगृहीतनेनैयमात्मनत्नाम्यामगृहीनन्ननत्तुहणात्मा
वेवनेवेनदर्शमितिग्रहणानुपपत्तेः यदोविचोर्नीतिकृतेश्वनाम्यार्पेइंद्रियविषयोऽनोननासिन्देहसंवेद्य : प्रत्यक्षः अन्तपवनानुमानादिगो
चरत्नमयोग्यभिधेयानुपलब्धिव्यतिरेकदृष्टान्तोविद्वरणोनितन्नहीनस्यादिना आद्य : प्रत्यक्षस्य साक्षिनीयोऽनुमानस्यत्नतोयोगयोगे : नहि
कृतेवेदनवदेहात्मानानेकदेशस्तेनशाश्वतुपलभ्येनेदमनेमितिविनयोर्भेदनानुपलंभियपाधारोधमभावत्नपाचारपीत्याशंक्याह
मित्राविज्ञमिवेति चित्राकित्नायामितेदूपलंभवदेहाकारादिकिनआत्मानोपलभ्येनेनध्यासनिमाचिमानुषादेहोयमस्तीतिव्यवहा
र:स्यान्नमत्र्यषोहंस्थूलोहमित्यादिरितिसंभवात्पार्थ : नत्रसामान्येनागृहीतेनविशेषनत्रागृहीतेनविशेषमेवविषयोनराध्या
सोऽहम् मेनदिहात्मन : प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेकथ्यतेनज्ञानात्माध्यारोपोऽनात्मनिवाकथमात्माध्यारोपलस्यात्तेनाशंकदूनमभि

यथाचाकाशांशसर्वेणासहनामितिसर्वेननिराकाशांमवत्येवेनस्मात्रवैनाधिकयत्नशाम्बिदोष : स्यात्यवत्तुनरूकेदेहस्य।
त्मन्यसत्वेप्रत्यक्षादिविरोध : स्यादिति नत्रप्रत्यक्षादिभिरात्मनिदेहस्यसत्वानुपलब्धे नत्वात्मनिकुंडेबदरवदीरशी ११
त्तिलेतैलमिनोचित्रमिवचप्रत्यक्षादिभिर्देहउपलभ्यतेनेनस्मात्रप्रत्यक्षादिविरोध : कथंतर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धात्म
निदेहाध्यारोपिणादेहत्वात्माध्यारोपणम् १ नायंदोष : स्वभावसिद्धत्वादात्मन : नहिकार्दिचित्तसिद्धावेवाध्या
रोपणानन्तिरत्यसिद्धाविनिनियमत्त्राकथमाकाशेनलमिलनत्वाद्यध्यारोपणात् किंभगवन्देहात्मनोनितरेतराध्या
रोपणादेहादिसंघातकृतानाथवाआत्मकृतानेतिगुरुवाच यदिदेहादिसंघातकृतान्यदिवात्मकृतानाकिंतवस्यादितिगुरु :

शिष्यउवाच

यदिशिष्य : श्रोकते कथंनहीति १ किमात्मन : स्फुरणाभावात्तत्राध्यासोनसंभवतीत्युच्यते किंवाविषयत्वेनस्फुरणाभावान्नगृहे ॥ सा
मान्योशस्याग्रहणमाणविशेषांशस्याभावाद्वानत्राद्य इत्याह नायंदोष : स्वभावसिद्धत्वादात्मनइति स्वप्रकाशत्वादात्मन : स्वमहिम्ने
वस्फुरणादित्यर्थ : नहीति आकाशोऽप्रत्यक्षोपीतिशेष : अनेन्द्रियकेप्याकाशेऽतीन्द्रियकेअमलत्वेनादविषयेपिस्तन : स्फुरणात्म
निविषयाध्यासोनासंभावितइत्यर्थ : नचरम : वहिरर्थेषुविद्यमानत्वेपारमार्थिकत्वादिदोषप्रायोपादेयगत्यादिवत्त्मादावध्या ५
सेसत्यतेनत्वात्स्वरूपमात्रेणस्फुरणस्यध्यासविरोधाकारेणस्फुरणा चाधिष्ठानस्याध्यासेपेक्षणानादिहात्मन : स्वरूपत : स्फुरणे
प्यनन्तजडत्व : स्वात्मवत्तानाममदाहृत्याकारेणवेदं ज्ञानितत्वानेध्यासविरोधिनिस्फुरणाभावाद्ध्यासोपपन्नोनकाश्चिद्दोषइति
दृष्टव्यं ह्याध्याहद्व नाम : दयतिनामसकिमात्मनज्ञानात्मन : किंवाभयो : नाद्य : तस्यविकारित्वापत्तेरनित्यत्वादिदोष
प्रसंगात् नहिनीयोऽचेतनस्याहंगुणपत्ते : अनधिकृतस्तीयदूषणमिश्रस्य : राध्य : गच्छतीति किंभगवन्निति शिष्याभिप्रायेणोक्ते।
कामोगुरु : कस्मिन्सतिकिंस्यादितिपृच्छतीति यदीति किंतवस्यानवेनिशेष स्वाभिप्रायेणशिष्य : सकदयतोनाहइत्यत्र : शिष्य

उ. प.
स. ग.
२५

शिष्य उवाचेति अपगतो मोह इत्यनुषङ्गः संसारस्यात्मनो निर्विकारस्यापि तत्रात्मत्वे संशयः इति तस्मात्केवलं कूटस्थतामेव गमयति गुरुः
पृच्छति कथमिति संशयप्रदर्शनार्थः प्रश्नः शिष्यः स्वविवक्षितमर्थं निवेदयति शब्दादीनामिति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां बाह्यविषयाणां सि-
द्धानामस्वतःसिद्धत्वे हेतुः अचेतनत्वादिति अचेतनानां स्वतः सिद्धिर्नास्ति तर्हि केनापि सिद्धिरित्यत आह शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषामिति सिद्धि-
रित्यनुषङ्गः शब्दाद्याकाराणां प्रत्ययानामुत्पत्तिस्तस्मात्सिद्धिः आत्मनोऽपि विज्ञानवादिमतम्... अतः प्रत्ययानामन्यनिरपेक्षतेति प्रत्ययानामस्वार-
स्यसिद्धिरित्यनेन इतरेतरव्यावृत्तानि विशेषणानि शब्दाद्याकाररूपाणि येषां तेन तथा हेतुगर्भविशेषणं प्रकाशस्वभावत्वाभावात्प्रत्ययाना-
मस्वतःसिद्धिः नीलपीताद्याकारत्वं बाह्यसंभवात् प्रत्ययमात्रस्वरूपाः शब्दादयः प्रत्ययग्राहकत्वेन योजना तस्मात्
निराकरणमुक्तं संहतत्वात् तस्मादिति बाह्याकारः शब्दादिरूपः प्रत्ययस्य हेतुर्निमित्तं येषां प्रत्ययानां तेषां भावो बाह्याकारनिमि-
त्तत्वं निमित्तत्वं गम्यते इत्यर्थः अतः प्रत्ययानां बाह्याकारवच्छब्दाद्याकारत्वसिद्धिरित्यन्वयः चेतनस्याप्येवमाकारत्वेनापि ग्राह्य-

शिष्य उवाच भगवन्नपगतो मोहस्त्वत्प्रसादात् किंतु मम कूटस्थतायां संशयः कथं शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्त्यचेतन-
त्वात् शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवत्त्वात्स्वतः सिद्धि-
संभवात् तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यते प्रत्ययानां बाह्याकारवच्छब्दाद्याकारत्वसिद्धिः २५ तथा प्रत्ययाना-
मप्यहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वादचैतन्योपपत्तेः स्वार्थत्वासंभवात्स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन
सिद्धिः शब्दादिवदेव असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात्स्वार्थोऽप्यहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति
विक्रियावानेव कूटस्थ इति संशयः तं गुरुरुवाच न युक्तस्तव संशयः २७
द्वयोः प्रत्ययाकारयोरन्यतरस्य ग्राहकत्वाकारत्वासिद्धिः प्रत्ययानां न स्वतः इत्यर्थः २५ एवं शब्दादीनां विषयाणां स्वव्यतिरिक्तग्रम-
ग्राहकसिद्धे प्रत्ययानां स्वतः सिद्धिर्नास्ति प्रत्ययस्वरूपविशेषाभावसिद्धेः कूटस्थात्मसिद्धिः इत्याशङ्क्याह तथा प्रत्ययानामपीति नहि
विषयसंस्पृष्टतया भासमाना विरूपाकाराः प्रत्ययाः स्वप्रकाशत्वेन स्वरूपा भवन्ति आगमापायित्वात् किंत्वन्यसादिकाः अवे-
त्यभिप्रायेणान्यस्वरूपविशेषविशेषणानिर्देशेन कथयति अहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानामिति अहंप्रत्ययालम्बनेन वस्तुना दे-
करणानामभेदादित्यविशेषात्तदात्मकानामित्यर्थः विमतः प्रत्ययाः न चित्स्वभावाः संहतत्वात् संहतत्वे चागमापायित्वात्
शब्दादिवद्देहादिवच्चानपायिविमता स्वातिरिक्तग्राह्याः कग्राह्याः अचेतनत्वाच्छब्दादिवदेवेत्यर्थः अतः परमाकारभावात्
प्रत्ययोत्पत्तिज्ञानाश्रयस्यासादीनां निर्विशेषस्य चिदात्मासिद्धः एवेति कूटः कूटस्थतायां संशयः पर्यन्तेन वाक्येनाह असंहत-
त्वे सतीति यद्यपि संहातानां त्वमधिगतस्वस्वभावः स्वार्थ एवात्मा तथाप्यहंप्रत्ययानामतः करणवृत्तीनां नीलपीताद्या-
काराणामुपलब्धिकर्तेति हेतोर्विक्रियावानेवायं कथं कूटस्थ इति मे संशय इत्यर्थः एवं चेद्दृष्टदृश्यानैक्यविवेचनं सिद्धम-
य २५

भवतस्वार्थत्वेनाशंक्य विशेषस्य स्वार्थत्वाभावं दृष्टांतेनोपपादयति न च तयोरिति सावेदः तचेदनाविक्रियत्वयोरित्यर्थः इहतन्म
नोहृत्पादयन्तेषांचित्ते चोपपादितन्तु परसंहत्यति तस्मादिति ज्ञानज्ञेयसंबंधमाह बुद्ध्यारूढमिति यथैवघटं बुद्ध्यारूढोसि वस्त
नतर्हि परस्य युक्ता तानवेति तत्तमेव बोधयन्नाचार्यदृष्ट्याह तेनुरूढ इति चितिमत्तोपि परार्थत्वे किं न स्यादिति चेत्तत्र वक्त
व्यं किं चितिमात्रसंनिमत्त्वे अथ किं वा चितिमत्त्वे इति आद्येपि समस्तमेव स्वार्थं संनिमत्तेन परार्थानामात्र एकसिद्धमेका
र्थीयकारकभावलक्षणपरार्थार्थोन्स्यायोगादिन्यभिप्रेत्याह द्वितीयेत्वाह चितिमत्त्वेति समवादन्योसिद्धो न्यहे
नानिश्चयाभावादित्यर्थः द्वितीयेदूषयति नाद्येति अचितिमत्त्वेन चितिमत्त्वमिति एवंलक्षणेन अचितिमतो जडस्य
जडत्वादेवप्रोक्षितानुपपत्तेरिति हेतुरर्थः मास्त्येषा चेतनानामीयचितिमत्त्वोपवेतनेषामन्योन्यार्थताकिंमितिनभवेदि
त्यतः किंमितिचेतनेनोपादत्तः स्वार्थः कल्पतेइत्याशंक्याह एव विरोधात्मेवामिन्याह नाप्यचितिमत्तोरिति २४ यत्क्रोवि
निमत्तविशेषमत्त्वेनोपपद्यतेसमवादितिनन्वभिचारप्रोक्तनेन चितिस्वाम्यचेतनत्वस्याम्यपदेहरावाचेतनत्वभागत
नचतयोः स्वार्थतायुक्तानहिचेदनकेदकत्वेनसावेदः स्वचेदनकेदकार्थत्वादोषप्रयोगोवाघटार्थः तस्मान्नहिज्ञानमस्वेद
नादिहतोर्थोहिहितेनान्यः समस्तमर्थजानामितु बुद्ध्यारूढं तेनुरूढत्वाच्च एवं नहि स्वार्थत्वं चितिमत्त्वात्तु परेणसंयुज्यसे नहि
चितिमान्परस्तत्र परेणसंयुज्यते चितिमत्त्वसंनिमत्त्वार्थत्वानुपपत्तेः समवायात् प्रदीपप्रकाशयोरेव नाप्यचितिमत्त्वे
अर्थत्वे चितिमतोभवत्यचितिमतो चितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबंधानुपपत्तेः नाप्यचितिमतोरसौ स्वार्थत्वेनदृष्टे नहि काष्ठकुड्योः
स्वार्थत्वे वा नास्ति २५ ननु चितिसत्त्वे समे यदिमन्यस्वामिनोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टमेवमस्य इहस्मत्प्रकाशवच्चितिमतस्तु विव
हिनत्वात्मत्वार्थितत्वदृष्टत्वात् प्रदीपप्रकाशयोरिवेतिनत्वेवसतित्सबुद्ध्यारूढमेवसर्वमुपलभसेत्युक्तप्रकाशांतस्येनहृ
दत्स्यानित्यचेतनस्यस्वरूपेणपदादिचेवमात्मनः सर्वदानिर्विशेषत्वस्युपगमस्तथा किं भिन्नचितावान्यस्तुत्यविश्रम्यविश्रम्यज्ञा
नस्वरूपो इः स्वमसुभवाभिकिंमयमेवममस्वभाव किं वानैमित्तिक इतिचाविकसोव्यामोहोपगतः किं वानेनोक्तं
एकदेशितनत्रिय्येनचिन्माचेतनपरस्पन्यचैतन्यस्य स्वामिदेहयावेतनत्वमागतएकदेशिति चेतनस्य मात्रेणपादर्शनादित्यभिप्रेत्यपरिहरति
नेवमस्तीतितत्त्ववेदनेतस्यानुमयपोषणेसतितस्य शुद्धत्मनो विरहस्य नः कृतस्य पवास्मिनुपसहरति तत्रैवसतीतिचितितत्तः स्वार्थत्वमे
वनपरार्थत्वसर्वदेतिविमोसतीत्यर्थः स्वबुद्ध्यारूढमेवस्वाधपरतां नः कस्मात्तु तिकेवलिनमवस्तेमुग्धात्मनाधिष्ठनाधिलद्गणसद्या
नमस्युस्यप्रकाशस्वरूपस्तेन निर्विकारमित्यचेतनस्वभावेनोपलभसत्वमतोनित्यमुक्तोहं स्वद्यात्माध्यासकत्वेनमेसद्या
नधर्मस्यगतौलीनित्वेषाभवेत्यर्थः उभेभितिचेत्सरूपात्तद्वाय्यकत्वेव रूपादित्याह यदिवेवाभितिमोहादेवात्रूवभितेचेत्सरूपा
नतांतमतियुक्तस्य वत्स्यमाह किमस्यादिति नतु संसारहेतुः तोनित्यमुक्तस्वभावात्मरतदन्यदस्मादित्यमहेतर्याव्यामोहोवि
वेकलक्षणप्रासासमसद्दानीतमरमादात्रिहतः परत्रकृतस्यचेतनस्यस्वरूपेणतिपदितं समहृत्सत्संस्पृशिवालत्रमतिविषयस्त
नकर्त्तेत्रात्मपातुरस्याविन्नमावेनोतिमहाशयोत्यापनङ्गतिशिवसमनुस्याप्यपीतरूढकइति २५

उ॰ प॰
स॰ ग॰
१०

उपचारितेषूपलब्धिर्विक्रियात्वं तत्र तत्र स्थिता विक्रियासाधर्म्येण धीभावात् फलेविक्रिये ॰ वमुपलब्धिफलस्य व्यपदेशो विशेषात्साध्य
नयाविक्रियात्वोपपत्तेः कथमुपलब्धारूढस्यादित्याशंक्याह द्वाभ्यां साम्यर्थम् उपपादयति छिदिरूपेत्यादिना छिदिक्रियायां
रूपेणैव विक्रियावसानत्वं द्वैधीभावार्थत्वेनोपलब्धिरूपोपचरितोऽपि आत्मोपलब्धिरिति क्रियावसानत्वं द्वैधीति योजना छिदिर्विक्रि
यायां रूपेण रूढं न द्वैधीभावफलावसानत्वदात्मकेऽध्यवसायविकारस्य सर्वेषाम् उपलब्धिधात्वर्थो ऽस्ति स्त्रीप्रत्यये द्वैः उपलब्धेः स्वरूपेणो
पफलत्वे विकल्पितत्वात् उदाहरणानन्तरम् उपाधिवशात् अविक्रियोऽपि क्रियाविशिष्टवदुपचर्यत इति ज्ञानमित्युच्यते इति विशेषभेदः नि
त्यत्वाद्यनेनात्मनाद्याहुर्निर्विकारत्वमनेनाभेदमत्वात् सत्त्वानं चैव समवायात् ब्रह्मात्मादिरूपेण सिद्धिरित्याह हीति एवका
रव्यावर्त्यमाह न तु नाकिंचितेति यद्येवमात्मनोऽनेकत्वं तर्हि धात्वर्थ फलवचनमिति शिष्यः शंकते नचेति २॰ उपाधिवशा
त्फलत्वोपचार उपलब्धेः स्वरूपत्वं तु न स्यात्तु समानत्वात् कर्मत्विमिताह गुरुः स्फुटिकवत् इति आन्तःकरणवृत्तीनामाविर्भावति
रोभाव धर्मकत्वात् तद्विशिष्टतया रूपस्याव भासितत्वात् विषयस्य चैतन्याभेदेन प्रकाशमानत्वात् तस्याभासाश्रयतया भास्यमानस्या

छिदिरूपेणैव विक्रियावसानोपचर्यतेऽपयातधात्वर्थत्वेन तत्त्वोपलब्धिरूपोपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धप्रत्ययस्यात्मोप
लब्धिर्विक्रियावसानस्थत्वात्मनः कूटस्थत्वादनित्यात्तुल्यत्वेन समर्थः गुरुरुवाच सत्यमेवैतत् यः क्रमोपलब्धुरुपलब्धो
विशेषः नित्योपलब्धिमात्रस्वरूपस्य उपलब्धात्मनोऽलाकिंचित्करस्यान्यस्य च तत्त्वोपलब्धिरन्यत्र उपलब्धानन्तरमुपलब्धिफलावसा
नो धात्वर्थः कथमिति उच्यते २॰ उपलब्ध्याभासफलावसानत्वात् कुतः किं न च तेनानुमानतोऽनात्मनोऽविक्रि
यात्वादनात्मसानत्वमसौ शिष्य उवाच कथं तर्हि कूटस्थस्य सर्वविषयविज्ञप्त्याश्रयोपलब्धृत्वमित्या
स नेत्युक्तत्वात् सत्यमेवाचनेनैव कूटस्थानित्यतामवृजनव २२

स्याश्रयो वृत्तिभेदैः कर्मभिर्विक्रियात्वमिधिष्ठाय क्रियावत्प्रमाणमधीनां न कथं लिङ्गगता नाभासाभिव्यक्तौ कर्त्री चान्येषु भासुभक
वीपवत् प्रयोजनात् करणानां विशेषणं दृष्टिवैकान्तगतमित्यस्य नामाभेदेन उच्यते एतासां सर्वामेव वाचितीवला
त्मावस्थान्तरमुपलब्धेन मात्रा प्रमात्रेण साक्षाद्वस्तु भासमानो ऽस्त्रप्रकाशोऽसादृश्योऽविपर्यस्तोऽविषयः सादौ
उपलब्धारम्भेर्लिङ्गत्वादिपदनिर्देशविनाशं न कूटस्थादि आभासस्याभिव्यक्तिलयात्मसंस्कारसंभवेऽसतिसमर्पितेरस्तुर्वां वग
नविषयाकारस्वरूपं नित्यं मुक्तमेवं कूटस्थाभासद्वारा सर्वं सर्वनीतिवादं दिव्यस्य सर्वं चिदात्मा समलंकार्य करणप्रपंचोप
लब्धिं नक्षत्रवत् उच्यते सत्तामात्रेण सर्वाधिष्ठानत्वं चानेकारोपाधिविवेकेन लक्षणत्वात् तथा चान्यैर्माभिधानवाच्याभिम
वनित्यस्य कूटस्थदृष्टेरधिष्ठानेन तथात्वात् वस्तुरूपस्य दृष्टेन अविद्या कृत्स्नस्य साक्षात्प्रमातृ स्वरूपेणोऽनिर्विकारो
निर्धर्मकोऽसंगः कूटस्थ एवेति तस्य वस्तुतः प्रत्यगात्मनः सर्वं सम्यक् प्रत्यगात्मा महेश्वरमितिशिष्यः कथं तर्हि स्वतः स्वयमेवात्मानेनते

संपापायोगेहेतमाह यतइति यः परिणामी चित्तादिः तस्य क्रमेणस्व विषयग्राहकत्वमक्रमत्वग्राहकत्वे सकलस्वविषयावस्थाग्राह
कत्वेच हेतुतद्व्यापकमात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तमानस्यव्यापक विलोमेनसंभवेनस्य व्यावर्तयतीति व्यापक विरु
द्धोपलब्ध्या कूटस्थत्वसिद्धौ निखिलप्रत्ययक्रमेण संप्रयुक्तः अर्थः उक्तमेवार्थं व्यतिरेकव्याप्तिविरुद्धपुपपादयति यदिहीति इदा
नीमहंनिशमपायोपर्यालोचनयोपलब्धाहंकूटस्थइति विरुद्धमिति स्थिरप्रकाशत्वाद्यपति नत्वाहेति उपायसर्गस्यलम्भयेधा
नाः कर्त्रीरिति चेद्विधानाद्धातोरर्थस्य वृद्धिः यावत्क्रियापायात्मानि विनाशवत्त्वात्तत्कर्तृत्वं कथं हि यावाति हि तन्नित्यार्थः क्रियैवहि
कूटनिश्चलधात्वार्थः कर्तैवच संप्रयोगार्थः सर्वत्र प्रतीयतइति नास्ति नियमोगतिवदनेकदेशेषु विना प्रकाशस्य विनाशप्रकाशस्यइत्यत्र
व्यभिचारादित्यभिप्रायसंक्रमेण धात्वर्थत्वकर्तृत्ववचनस्योपलब्धिग्रहणस्य योग्यतार्थं समेव युक्तमित्याह गुरुः नधात्वर्थेति सयहोविह
लोपेति योहि बोद्धइति बोद्धा बुद्धिपरिणामः सप्रतिविषयमयतिगच्छतीति प्रत्ययः नत्रबुद्धेरन्तः करणस्येदमन्तानमपरिणाम
वतादिवद्युत्वोपपत्तेः कथंक्रियात्वमितिनत्याह सधात्वर्थो विक्रियात्मकइति विशिष्टक्रियात्मकइत्यर्थः नहिमहदादिवस्त्रा
कारनिरोधानेनान्तः करणपरिणामसंभवतेकिं तन्नलोकावबद्धालोकवद्धासकोचविकासात्मकेणानाहृतस्वपरिणामः परि
यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेनाशेषतउपलब्धेरेवापरिणामित्वान्न कूटस्थत्वसिद्धौ निखिलहेतुमेवाशेषचित्तप्रचारोपलब्धि
संपायहेतुमात्यपादिहितवपरिणामित्वस्यानवगाहस्य विषयचित्तप्रचारोपलब्धिनिसाक्षित्वस्वस्वविषयेयथावैदि ४
मात्रासुविषयेषुनवतथात्मनस्तवस्तुविषयेकदेशोपलब्धिरन कूटस्थत्वेवतनितत्राह उपलब्धिनामधात्वर्थोऽवि
क्रियैवउपलब्धः कूटस्थात्मनाचेतिविरुद्धं नधात्वर्थक्रियायामुपलब्ध्युपचारात् योहिबोद्धा प्रत्ययः सधात्वर्थोवि
क्रियात्मकः १८ आत्मनउपलब्ध्याभासफलावसानइत्युपलब्धिशब्देनोपचर्यते यथाच्छिदिक्रियाद्वैधीभावफला
वसानेति धात्वर्थत्वेनोपचर्यते तद्वदित्युक्तं शिष्यआह ननुभगवन्नमोक्षकूटस्थत्वप्रतिपादनेप्रतिसमर्थोऽहष्टोहेतुः
तामिवेष्टात्वयत्वात्क्रियमनुक्तइत्यभिप्रायः १८ नस्याः क्रियायाउपलब्धिशब्दोपचारेहेतुमाह आत्मनइति आत्मनः स्वरूपस्य
नायोपलब्धिः सम्यग्ज्ञानेविज्ञानवचनएवेत्याह शुक्लनिसिद्धान्तस्याभासोहेहि व्याप्तोपयः पिंडस्यवद्व्याकारवद्धिदात्मना
त्ननयाविद्यायायनिस्तदेवफलेनतदवसानस्तत्पर्येनइतिक्रियोपलब्धिशब्देनोपचर्यतइत्यर्थः नत्रात्तुकूलहष्टान्तमाह यथा
निस्यभाव अर्थप्रकाशलक्षणोपलब्धिशब्दार्थः सचिद्रूपत्वार्थधर्मोऽर्थोनोजडत्वादित्युक्तं नायं तः करणधर्मस्तस्यापिक
रणत्वेनचेतन्यप्रकाशस्याप्यततयोगात्तथापिस्वरूपप्रकाशमानमिति चेतन्यामा अवधानेनाहेतमेवाध्यासात्स्व
सत्ताया प्रकाशलव्यतिरेकात्तत्मचैतन्यव्याप्ताः तत्त्वं दर्शिताकारा बुद्धीः कर्वन्तः करणस्य आकर्त्ताप्रमाता भोक्तेति चप्रमा
त्वभोक्तृत्वानुभवितत्वव्यपदेशास्पदंभवतियथायं पिंडोदहतिप्रकाशयतीतितद्वत् आत्माचाकार्यावदविक्रियमा
कूटस्थोयिसन्नाहगतः करणगतस्याभासाविवेकात् तद्धर्मस्तदवस्थाभिस्वमिथ्यैव व्यपदिश्यते चेत् कोऽगवर्तेलः करणः
स्वलोजानेनइष्टोशिरितिमयाऽयं पिंडगताभासाविवेकाद्ग्निर्व्यपदिश्यतेनदहनस्मादेनः करणस्यविकारिणः कर्त्रे

उ- प-
स- ग-
२८

सखुदेहत्वादिरूपस्य चैतन्यस्यार्थानां दर्शनात्मकमेव चैतन्यं पश्यामि जानामि चेति तत्र वक्तव्यं किं निरूपाधि चित्स्वरूपमेव गोचरीकृत्य पश्यामि
किं वा नयनादिद्वारकबुद्धिप्रमुखोपाहितमिति विकल्प्य आद्यं प्रत्याह चैतन्यस्य स्वरूपं चेदिति अस्य अलौकिकसत्तात्वं चेत् न चैतन्यस्वरूपमा
गन्तुकं पश्यामि तर्हि पश्य यत् न तत्प्रमाणं कथं शक्यते चैतन्यस्वरूपमागन्तुकं [illegible] नयनादिवर्णितेनापि श[illegible] सास्या
पि प्रत्यभिज्ञापकादि तदर्थः अयं भावः चैतन्यं स्वप्रकाशं न तु चैतन्यान्तरग्राह्यं चैतन्यं [illegible] स्वग्राह्यत्वे स्वात्मनि विरोधा
त् न च तद्गुणत्वेनैव स्फुरणे सिद्धा सा चित्प्रकाशतया नापि अन्यचैतन्यग्राह्यं चैतन्यस्यागन्तुकत्वात् [illegible] अनवस्थापि सिद्धेः नहि
तोयं जडवस्तुनि इत्थं प्रकाशनं तया विमर्शकाशकत्वाद्योगादनवस्थाननागन्तुकमिति अतिप्रसङ्गं भवति यद्वैतन्यं पश्यामीति यद्वत्
चैतन्यरूपत्वेन नाहि इदं इति विषयविलापो विषये विना विज्ञानान्तरं न तु न हि द्वितीयमस्तितनोन्यद्विभक्तं पश्यामि इत्यादि आक्षेपः २३ एवं
मायाविकल्पमनुपपन्नमिति निराकृत्य द्वितीयं चैतन्यापादनेन निराकरोति संहतत्वादिति नयनादिद्वारकबुद्धिप्रमुखोपाधि
अल्पत्वस्य संहतत्वात् परार्थत्वादिकं सर्वमेवोपपादितमिति नेदानीं पश्यामि तर्कणीयमाह इत्येवावभासते अत्रापि अतिभव

संहतत्वात्परार्थ्यमनेकत्वेनानित्यत्वं च न केनाचिदुपपन्नं वा वाच्यं तत्रापि प्रमाणतया स्वतः सिद्धभावादित्यवोचा
म चैतन्यस्वरूपस्यास्यात्मनः स्वतः सिद्धेरस्यानपेक्षत्वेन केनचिद्द्वारेणापि तत्प्रकाशमव्यभिचारात् नन्वभि
चारो दर्शितो मया यत्तु तेन पश्यामीति न आहतत्वात् कथं व्याघातः पश्यन्नस्त्वेव न पश्यामीति व्याहतवच
ने न कश्चिदिन्द्रियगतं न्यस्तं तु मया चैतन्यमस्मद्वाक्ये विहृतं पश्यन्नहं सुतरां यत्रात्मरूपमेव प्रतिषेधसिद्ध्यति
मानवत्वे दृष्टिलब्धे चैतन्यमिति यथोक्ते यथात्व विद्यमानयानं किंचिद्वृद्धमिति प्रतिषेधप्रसिद्धं स्वचैतन्यं तर्हि
सर्वज्ञावाभिचारोक्तत्वस्य नित्यत्वासिद्धस्वतः एव तत्प्रमाणापेक्षा २४

ति नन्वहं दृष्टान्तं पश्यन्नस्मि [illegible] ओतास्य स्यात्तु मते मेऽन्तरं विज्ञानीयात् इत्याह अस्ति स्थूलतिवाक्ये [illegible] दृष्टादेर
स्वरूपस्थायित्वस्य [illegible] स्वभावनो [illegible] दृष्टादिस्वरूपप्रकाशकत्वेन दृष्टादिशब्दनिर्दिष्टः सादीनि चैतन्यस्य
भावः सिद्धस्वरूपत्वे हरति चैतन्यस्वरूपस्यानीति उक्तमेवार्थं [illegible] प्रत्यभिज्ञाकाशं दृष्टवान् न त्विति उत्तर
सयहेतुः आह [illegible] आह तत्र मेव [illegible] स्वकोविहृणोति कथमित्यादिना न किंचिद्विनिवृत्तः [illegible]:
पर्यायः [illegible] तस्मात् इमां आह दृष्टिमानवत् [illegible] इत्यर्थः यस्मादित्यादिस्वल्पपादनपरोऽयं ग्रन्थः स्फुटार्थः स
प्रत्यभिज्ञाने किंचिद्वस्तु [illegible] पत्यासो [illegible] नानुभवस्यापि स्वरूपाभावात्तदाकारेणाप्यसंहारात् आगतेत्का
गुणभासभवात्स्वरूपचैतन्यमनागन्तुकं [illegible] स्वरूपोऽसहमिति उपसंहरति यथावत्तद्विद्यमानपेक्षादिना २५

15

आत्मनो नित्यनिवृत्ताशेषानर्थात्कूटस्थाद्वैतात् वस्तुस्वरूपः शिष्यस्यात्मेति वीजमयपपमस्तु इति यद्येवमिति अथवा बोद्धृत्वस्य
पाश्चात्त्यलब्धाभासफलावसानाज्ञानायैतेन त्वानानात्मनि नित्यवत्पश्यतो मम कोऽपराधः स्यादिति यद्येवमिति प्रश्नः सोऽन्त्यमाह सत्यमना
त्मपराध इति कथं तर्हि किं नु प्रत्ययेनिमास्यलिङ्गान्ते कीविति जिज्ञासो त्वयैतावन्तं कालं अनवधानेनागन्तुकदोषनिमि
त्तकं संभावितं त्वभिप्रायमस्याकमिति परिहरति अविद्येति मद्वाद्यैत्यप्रविहतिसत्यमिति नास्त्यपराधस्तव सानुभवात्मक्रा
दकत्वात् कथं तर्हि निमित्तमननाश्च प्राप्तस्तत इति इच्छतीति किं विति अस्याहस्त्वपराधस्तमुत्तरमाह अविद्येति नदेवं यथावदात्मनः
स्वरूपानवभासाविद्यानिबन्धनमेव संसारित्वमधिगन्तव्यमिथ्याज्ञानं तु मा वभासो न परमार्थतोऽस्तीत्युपपत्तितो वगन्तव्यमात्म
नः कूटस्थनित्यत्वमिदानीं भवस्थात्रयसाक्षित्वात् अवस्थाधर्मास्पर्शित्वेन पुनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं साक्षेपमुपायमतिपदि
भगवन्निति स्वप्नजागरितेन मयेति शेषः त्वद्वचनस्य प्रकाशमानत्वाद्वस्तुमात्रत्वेऽस्तेनेऽवबोधरूपं परिहरति न गुरुराहेति संततमिति

यद्येवं भगवन्कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमपि शब्दाद्याकारबोद्धृत्वं न्यायेन च मम स्वरूपेणाप्यलब्धाभासफलावसानवत्स्म
र्यमाने शुक्लत्वपराधो मम स्वप्नान्तरपराधाः किं निद्रामात्रस्त्वपराध इति शिष्यो वाक्यं यदि भगवन्नस्तु न स्वमम
विक्रियानानित्कस्य स्वप्नजागरिते नेत्र गुरुरुवाच किं नु अस्यैते तया संततेनावाटमनुभवामि किं तु विच्छिद्य न संत
ते गुरुरुवाच तर्हि ज्ञागन्तुके नेनेन तवात्मस्थ ने २२ यदि ते नवात्मस्थ ते चैतन्यस्य स्वरूपे नवस्ते तः सिद्धे संततेनैव स्यातम् यदि
यस्य यस्य स्वरूपं न तद्व्यभिचारि दृष्टं स्वप्नजागरितेन चैतन्यमात्रत्वाद्व्यभिचरतः स्वप्ने चैतन्यस्वरूपं न तद्व्यभिचारम्
व्यभिचरत्त दृष्टं न तद्वेष्मानीतिविध्यमेवस्यादागन्तुकानाम् न तु मामात्मस्वरूपात्मकत्वं नात यथा धनवस्त्रादीनां
नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रान्तिलब्धानामभावो दृष्टः नन्वेवं भगवन्चैतन्यस्य स्वरूपेण न्यायमन्तरेणाप्यागन्तुकमात्र स्वप्नजागरितयोर्विस्म
तेऽनुपलब्धेः अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहं न यथैव न तत्रपपन्नः चैतन्यस्वरूपं चेदागन्तुकं कथं प्रसिद्धं न तत्र
दृष्टानेनापि उपपत्त्याकल्पितं प्रकम्भावयम् अन्योवाऽचैतन्योऽपि २३

यदा तेभ्य दर्शनदानानन्तरमयमानेभ्यवत्तदृश्यर्थः अचेतन्यमानत्वमेगीकृत्य संततानुभवशब्दार्थमजानन् शिष्य आह वा त
मितिन गुरुराह आगन्तुकत्वे नेति स्वप्नजाग्रत्स्वरूपेभासमानेऽपि तयोरनवभासमात्मने स्वरूपम्सनेनेम वश्यमेताविः
छिद्य विच्छिद्यानुस्मयेनेत्यनादृत्यर्थः २२ विमते नात्मस्वरूपेऽव्यभिचारित्वाद्वस्त्रादिवदित्यत्र व्यतिरेके णोऽदेवदृष्टयति यदितवे
त्यादिना चैतन्यमात्रत्वादितिचित्स्वभावत्वादित्यर्थः यत्त्वदनुभवगोचरत्वे नैव नानुस्मयेनेनदानस्पष्टो सावाधोवास्यानुभ
यथायितस्यनाशिद्दानधर्मत्वमितिसहृष्टान्तमुपपादयति स्वप्नेदीनाद्विनानाशो दृश्यः अभावोवाध्यः नन्वविशेषातिप्रसंग
शंकते नन्वेवमिति इतिप्रकृतिमतिविज्ञातिसदाणोहि स्वप्नजागरिते दृष्टादिमश्चैतन्ये यदि सत्त्वे स्वप्नजागरिते नाय
लभ्यतइति तत्तेनत्वलदाचेतन्यमेवतत्वनास्तीति प्रान्त्या आगन्तुकं चेतन्योऽवागन्तुभावादित्यर्थः गुरुः परिहरतिनेति
नैव तत्तु चितमित्यर्थः कथमिति चेत्तत्राह पश्येति यथालोचयेत्यर्थः वस्तुस्वभावमालोच्यमाने चेतन्यस्यागन्तुकत्वा

इदानीं प्रमाणः स्वसिद्धिर्निरपेक्षत्वेन स्वैनन्द्रियत्वबाधकोऽयमाभासेन साधयन्निभायां प्राप्तिप्रमायां विप्रमावगतिन सिद्धये विषयस्यातेऽस्या
दृष्टित्वप्रमाणत्वानुपपत्तेर्व्याप्तिरिति स्वच प्रत्यक्षादानरमयादिकेति प्रमाणस्त्रुटिस्याद्विनाप्यसमर्थः सर्ववस्तुज्ञानेन याऽज्ञानेन या वा
साक्षित्वेन स्यस्य विषयत्वेनेतिस्थितेनैकदाचिद्ज्ञानत्वेन निर्विकल्पकसाक्षिवगतस्याज्ञानस्य च वह्नादिसिद्धये यस्य प्रमितिः सोपयोगे तेस्य
वन्तत्वा प्रमाणाप्रमाणत्वायापराशङ्क्य पूर्वमुच्यते नन्वप्रमाणस्त्रुस्वरूपसिद्धिः प्रमाणापेक्षा स्यान्नाकस्य प्रमितिसाधनात् तस्यैवान्य
स्य वा प्रमाणसिद्धा च स्वाविषयार्थव्याप्तिनोपपद्यन्त इति नन्वेतद्ज्ञाप्यसिद्धागोचरत्वे निराकृतं स्वप्रमाणत्व प्रमाणस्वेनेतिराक
रोति नन्वीयाचीन कर्मविषयानकर्तृविषयेत्यर्थः कर्ता विकर्मादिति किं नस्याद्विप्याकारणकस्यादि यायामेकस्यैव गणप्रमा
नभावेन कर्तृकर्मभावेन वैरूप्यप्रसंगान्मैवमित्यभिप्रेत्यानुप्रमात्वकर्तृस्वरूपस्य सिद्धस्याप्रसाधकत्वानुपपत्तेः करणस्य च निती
ननया साधकत्वासंभवान्नस्यादिसिद्धावस्यापेक्षायां तस्यापि तथात्वमित्यनवस्थामाह प्रमात्रविषयत्व इति प्रमातुरनवस्थामभि
नयति तस्याप्यमनुस्तिर्कानाम नवस्थामिच्छायामदृष्टिनिराति एवमेवेति आत्मनो प्रमेयत्वेहि तेनैरमाह प्रमात्विति यत्तदेवस्य
प्रमितिलोके हि नित्यज्ञाजन्मत्वव्यवहितत्वमित्यमाणाभवति स्वतिजन्मत्वाव्यवहितस्यानेकप्रयत्नजन्मत्वाव्यवहितेन चाक्रियासाधोऽप्रय
तिनत्वात्प्रमाकरणत्वात्यासेत्यादि अव्यवहितेप्रमेयमितिहि लोके प्रसिद्धमित्यर्थः सिद्धान्तीति निज्ञानिप्रकाशापेयानिर्देशः २२ अ
प्रमाणस्वेनप्रमाणत्वपेक्षासिद्धिः कस्यप्रमितिस्यास्यवत्प्रमाणानापुपगम्यतेनदीयाच प्रमितिस्वप्रमेयविषयैवनप्रमात्रवि
षयाप्रमात्रविषयोऽनवस्थाप्रसंगात्प्रमातुस्वादिच्छायाश्चनप्राप्यन्तःप्रमाणानस्याप्यनङ्गैवमेवच्छायाः प्र
मात्रविषयत्वेप्रमात्रात्मनो व्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः लोकेहि प्रमेयेनाम प्रमाणसिद्धास्वतिप्रमाणेन
तु प्रमाणजन्मत्वाव्यवहितेन २ नान्यथाऽवगतिः प्रमेयविषयाहृष्टानवस्थाह प्रमात्रात्स्यप्रमेवकेन चिद्दावहि
न कल्पमितुरप्यावर्तनइच्छाद्येनामन्यनमेनयिस्वतिप्रसन्नैर्वाविषयानस्मात्विषयानपेच्छायापक्षविषयत्वमेवन
च्छावहिदप्रमोस्वसिद्धिच्छाविद्वेषयोक्रमयोस्वस्वप्रहवेदपरिहार्यास्यात्प्रमात्रविषयावगत्यनुपपत्तावनवगतएव
त्वयप्रुक्ताकालेकमाहन्यायाद्येति व्यवगतिशाङ्ख्यकाशमाप्रो साधारणः स्वयंप्रस्यापिप्रमेयसिद्धिप्रसंगादितिभाव नहि
मातृस्वरूपसिद्धिच्छादिजन्माव्यवहितेवमवक्तेत्याह नचेतिस्वयमेवप्रमानास्वसैवचेत्प्रमाणसिद्धाद्वीनामन्यतमेनापिव्यवहित
कल्पमितुनप्यवगतस्यर्थः नन्वेहेत्वमाहस्वतिष्ठेत्याद्विना स्वतीद्धयोः स्वापुर्योविषयकत्वेबोधकमाह स्वातेच्छावहिद्विषयत्वेही
ति स्वतीच्छावाश्चप्रविच्छावत्वोविषयोऽयोप्यपोभाव स्वविच्छावहिविषयत्वेनासिद्धिनिविग्रहः उभयोः स्वतीच्छयोविन्यर्थः स
त्वेः स्वप्रतिज्ञाप्यमानामानास्वन्येऽस्वतिविषयत्वावकल्पानयाचैकस्मिन्नात्मनिस्वतेनराभ्युपगमेनस्यापिपूर्वसमानयोगत्वेम
तयास्वतिरिवस्थास्यादित्यर्थः नेत्यपिच्छायाः प्रयत्नस्येतिचहूहत्वम् तदेवमात्मनिप्रमाणापाया येनप्रमात्रः स्वविष
यप्रमाणाक्षेप्याद्गुणत्वायागात्प्रमाणेनकल्पनायामनवस्थानाद्प्रमेयत्वेनात्मासिद्धानितस्य चवाह्यविषयावच्छेदायप्रमा
णाभावात्मेतासंभवान्नहेयथोमितिचेन्नाऽवगतेः स्वतोनिमतसाधितमितोदानीं प्रकाशान्तरेणनेदेवसाधयितुं पूर्वपक्षमुप
नि प्रमात्रविषयोति यद्विषयावगतिरूपतयैवेनेवावगतः सिद्धइतिवाच्यमेप्रमानस्थावगमत्वनुपत्नो प्रमानाच्छेप्रयवस्हासादि

चैतन्यस्य स्वतः स्वतःसिद्धिरूपपाद्य नित्यस्वतःसिद्धत्वं हि प्रमाणानपेक्षत्वमिति हि शङ्क्यो लोकानुभवप्रसिद्धे अयोग्यनार्थो स्वतःसिद्ध प्रमाणनि
रपेक्षत्वेनैव सिद्धः प्रमाणमपेक्षते स्वात्मप्रकाशमानस्य नियामकत्व एवंविधस्य प्रमाणस्य स्वरूपस्य प्रमेयस्वरूपेन स्वपरिच्छित्तिस्फूर्तिप्रति
प्रमाणापेक्षा न प्रमातृस्वरूपपरिच्छित्तिमति प्रमाणापेक्षा इत्यर्थः यावत्प्रमापरिच्छित्तिरूपस्य चैतन्यस्य परिच्छेदाय अवभासमाना
यतित्वात् ततः सिद्धान्तान्यापत्तिरिति । संविदः पेक्षत्वात्साक्षिरूपस्यैव च स्वयंज्योतिःस्वभावाचेति याचेत् तत्प्रतिसंबन्धकू
स्यानित्यस्य विदेः प्रतिस्पर्धित्वमिति विरुद्धेयं सिद्धे प्रमाणापेक्षत्वनानित्यरूपत्वं व्यापारान्तरमेव प्रमातृत्वेवानुपापात्वरूपत्वे वा न प्रमा
णापेक्षता तस्याप्यसिद्धेः अभावे सतः करणानि निरूपितानि विवित्ति हि चैतन्यं प्रमाणमिष्यतेऽनिमित्तेन करणानि विविक्ति प्रमा
त्वं तद्भेदे यत्प्रभावभासकत्व नापि भासमानभवति तथा सति प्रमेयत्वेवस्वतः स्फुरणं पाकायानादिदोषप्रसंगात् तद
वभासस्य स्वप्रमाणेन सा... प्रमाणव्यापारान्तर्गतत्वे विद्युत्प्रकाशान्तरेवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयानाम्
वभासकत्वात् स्वतःसिद्धिरिति स्यसिद्धान्तिनः स्वप्रकाशत्वं स्यात् चिदात्मनेति स्वप्रकाशस्वभावस्यैवं स्वप्रकाशान्तरापत्तावप्र
काशस्वभावस्येत्युक्तं सर्वेहस्ताना... प्रकाशनोपभीति २५ तत्संविदः प्रमाणफलत्वप्रसिद्धेः कथं नित्य
स्वतःसिद्धत्वं हि प्रमाणस्य स्वस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिमतिप्रमाणापेक्षा यावत्प्रमातृस्वरूपपरिच्छित्तिरूपत्वं तस्य परिच्छि
तिरूपस्य परिच्छेदो यस्मादिति नित्यैव कूटस्थस्य स्वयंज्योतिःस्वभावा आत्मनि प्रमाणानि प्रमातृत्वेवानन्ताशतिप्रमाणापेक्षा
तत्स्वभावत्वात् यथा प्रकाशान्तरसूर्यत्वेवालोहोदकादिषु परतोपेक्षत्वतेऽस्या ज्ञप्त्यादिभ्यो ज्वलनस्वभावत्वात् अग्ना
न्याज्ञप्त्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात् २५ अनित्यत्व एव प्रमाणानां नित्यत्वं इतिचेत् न अवगतेर्नित्य
त्वानित्यत्वयोर्विशेषानुपपत्तेः नह्यवगतेः प्रमातृत्वेऽनित्यावगतिः प्रमाणानित्यत्वे विशेषो वगम्यते नित्यायां प्रमातृरूप
त्वाभावोऽनित्यायां तु परतन्त्रितत्वादवगतिरपेक्षत्वात् इति विशेषः स्यादिति चेत् सिद्धान्तत्स्वात्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः
प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति अभावेप्यपेक्षाभावो नित्यत्वादिति चेत् न अवगतेरेवात्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् २६
नित्यत्वादिपति अनित्यत्व एवेति अर्थात् गतिर्हि प्रमातृनस्याः स्वरूपमेव नित्यत्वे कल्पकमस्तीति समाधत्ते नावगतेरिति सं...वि
शुणोति नहीति चक्षुरादिद्वारक बुद्धिवृत्तिव्यञ्जनाया अवगतेः प्रमातृस्वरूपं नित्यायाः प्रमातृस्वभवत्वनित्यायास्तु भवतीति विवि
शेषो नहि गम्यते विनिगमनाभावादित्यर्थः ननु विनिगमनाभावोऽसिद्ध इति विशेषं शंकते नित्यायामिति अवगतेर्नित्यत्वे कारकव्या
पारवैयर्थ्यं स्यादिति वैविशेषइत्यर्थः प्रमातुः स्वावगतेर्नित्यत्वे प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यं कारणापेक्षत्वे वा विषयावगतेर्नित्यत्वे
नापेक्षत्वापत्तेः विशेषः सिद्धान्तहीनिति नित्यावगतिपक्षे प्रमाणानेक पक्षे चेति यावत् ... प्रमातुरात्मनः स्वरूपस्य स्वतः
सिद्धिः स्वप्रकाशत्वात् प्रमाणनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः अनित्यस्यापि स्वप्रकाशस्य ... नोपपत्तेरित्यभिप्रायः न
नात्मप्रमायाः नित्यत्वादिप्रमाणानपेक्षतेति प्रमावस्थेवनन्नु नित्यत्वात् प्रमाणानपेक्षा किं न स्यादिति शंकते अभावेपीति प्रमाभा
विपीत्यर्थः परिहरति नावगतेरिति अवगतेरात्मनि सद्भावादेव प्रमाणानपेक्षा न तु अवगत्यभावशंकावकाशोऽस्तीत्यर्थः

तस्माद्विरोधइति निमित्तोपपादनादित्यर्थः अथवात्मसिद्धिः
प्रमाणेनापेक्षतइति वदता प्रमाणाभावप्रसंगेन ...सा
द्धिरि... तदपेक्षापि तत्वेनोपपाद्येन ... सिद्धेः नैरपेक्षा

देवेति शंकते अभावेपीति स्वतःसिद्धिप्रमाणनिरपेक्षप्रा
ह्यर्थो सर्वानरपेक्षप्रकाशमानात्मस्वरूपस्यैव विवादि
तत्वात्तदाशंकावकाश इति परिहरति नावगतेरिति २६

उ.प. एवं कृदन्तानि यद्येनन्यस्यानिद्योत ; करणाधाराधिकरणं : अप्रमेयाधिकं प्रमाणं [illegible] कर्त्रे [illegible] नयोरेनप्रतिपादयितुं बोध ;
सू.ग. मुख्यावयति अत्राहेति तदादीनामभिवेनि अतिरेकदृष्टान्त ; न दाकाष्ठवर्ष किं वासिनदा [illegible] : कस्मात्त्रापयद्यनइत्याह अस्तेन
२० स्वभावस्येति ३. तदादिदृष्टान्तविघ्नणोतितदादीनां विमिति [illegible] अंकास्यमात्रस्य : अस्तेहनस्य
न्द्र वादृष्टान्तात्प्रान्ते यापित्तनहनसिसाध्यवियन्नेकिं वावस्तु [illegible] आत्मनः कृस्नस्य साधनेनेवा ।
योदितनान्तस्तवस्य : स्वातिमत्राद्वितीयमर्गीके याति [illegible] कर्त्रे वेनीयर्थ : अस्य [illegible] :
कर्त्रेवक्त चित्करणोपादानसाधकं चितु [illegible] मात्रविवेचनेन [illegible] कर्त्रेवेवस्त [illegible] आत्मन : करणोपादानासे
भवात्कर्तृत्वाभावः ; परमार्थं : तथा लौकिकमायाविवेचनस्य [illegible] : कर्त्रे [illegible] प्रतिभासोमायायाम [illegible] पस्याधिस्तान : करणादि कार्य
विवेकात्प्रयन्नेद्वितीयेन तदाधारात्मन ; स्वहस्तादि [illegible] कर्त्रे [illegible] धारा निरिक्त स्यकरणादेरभाव वदात्मनो ।
विषकरणसाहित्यासाक्षियामाद्वेषोवाकर्त्रेन व्यपदेशा उपपद्यते इति परमार्थे कर्त्रेत्व [illegible] विवेकाकृतत्वेन व्यपदेशश्चेति नोकिं
[illegible] हिताद्यो [illegible] तदादीनामिववास्यादिभि ; कर्त्रेवेनो
प [illegible] ; [illegible] मेवस्तेहनत्व
[illegible] इति [illegible] पादा [illegible] दवनीयपद्यत इतिकरणमथ्या
[illegible] ; तत्वस्यापरिहार्या
[illegible] २१ [illegible] तत्वस्यापरिहार्यास्या
[illegible] २२ [illegible] नीयचेत् नय्यम
स [illegible] मेवपतिशानानाय्यालोपादौ
[illegible] निर्दिष्टिमित्र [illegible] कर्मणि [illegible] त्वकादिकार्यन्तरमितिकर्म
[illegible] वचनोवतिनिव
[illegible] ; किं [illegible] : त्रीयोपाधिकेनति
[illegible] नहिस्व [illegible] : नहेदित्याहि प्रवत्समनत
[illegible] निर्देशत [illegible] : [illegible] कारणिस्वनात्वोनिसनो
[illegible] कालेपद्यते [illegible] पद्यतेति अपेति
[illegible] पदेविहितिस्वभावाश्चमेरकवासी [illegible] ग्राहि [illegible] : तथात्मात्मन :
[illegible] चेतनेचेतनेवा [illegible] सिद्धिरित्याभियाह नतादित्या ग्राहि [illegible]
कर्त्रेत्वमितिलक्षणस्व [illegible] सिद्धिरिति [illegible] इतिभावद्वितीयेसमाह नहीति [illegible]
[illegible]

द्वितीयेऽप्याह अवगतिश्चेति अज्ञायेऽरूप: स्वयंज्योतिरात्मैवास्य ज्योतिषोऽस्य परमो लोक: नविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते
इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यप्रकाशस्वभावत्वावगमात् [illegible] ग्यस्य प्रकाशत्वदृष्टत्वावगतिरूपेऽवगत्युत्पत्त्यपेक्षाभावात्तस्तु नत
त्पन्नानसौ नित्यभाव: विपक्षेवाक्यदोषस्सामर्थ्यमिति अवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिषइति उक्तामेवानुपपत्तिमप्रत्यक्षपूर्वकमुपन्यस्यति कथ
मित्यादिना स्वस्ती छादिद्वेषा [illegible] प्रधानादिव्युदासेन स्वज्योतिष: सामर्थ्यमिच्छादिहेतुत्वेन दृष्टपूर्वकत्वमित्यर्थ: किंतत: स्यात्तत्राह
ततश्चेति प्रामाण्यप्रागतत्कविप्रकाशविषय: स्यात्तदा सहत: परार्थस्य स्यादिति [illegible] करणादिवदिति फलितमाह यदाचे
ति चैतन्यज्योतिस्स्वरूपी: यदा चात्मनित्यवन्यत्र विद्यते तदा नैवमा [illegible] र्थत्वं मन्येऽभवतीत्यन्वय: तत्र हेतुमाह तद्भावाभावे
तिनस्य संहत तस्समावात् [illegible] प्रयोजना प्रागतत्कविमत [illegible] हि चैतन्यप्रमाणमिथ्यात्वस्य पारार्थ्याभावाद्धि तदात्मानि
न चैतन्यस्वरूपस्य संसदै [illegible] नित्यभासमह इति इच्छानङ्गादि [illegible] नित्यमयम्येवसत: स्फुरण [illegible] पविशेष: सेयमिति विशेषाणि अवगति
अवगतिश्चात्मनित्यरूपस्य [illegible] नित्याभवति [illegible] तत्त्वस्मात् उपपत्तेश्चायत्न: स्वप्रका [illegible] नित्वमेव प्रसाधितम् अवगतेश्चै
तन्यात्मज्योतिष: स्वात्मन्यस्य सिद्धानित्यस्वप्रकाशकूटस्थचिदात्मनेति स्वप्रकाशत्वभाव [illegible] त्मापार्थ्यदोषवत्त्वचावी
चाम कथं चैतन्यात्मज्योतिषो [illegible] प्राप्तिमारोहमतियथा प्रकाशते [illegible] २४ [illegible] चैतन्यज्योतिष: प्राग्गम्यते प
[illegible] मेति दृष्टेन तदात्मन: सार्थत्वं न
द्वासाच्चार्थस्वात्मप्रत्यगाभावाच्च [illegible] प्रवृत्तिरिति श्रुति प्रमाणापेक्षानिरपेक्ष [illegible] तानि [illegible] चैतन्यज्योतिषो सहम् २५ नन्वेवस
द्भावाभावयोर्तानात्मनोऽस्वार्थत्वप [illegible] त्पत्ते: निर्माने च रूपविशेषाभावात् अवगतिर्हि प्रमाणस्य: स्व
त्यसति प्रमाश्रयत्वेकथं प्रमात: प्रमातृत्वं मुच्यते प्रम [illegible] कूटस्थनित्यायां वानुरूपविशेषो विद्यते यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादे: फलस्य गम्यादि
नोक्तादिपूर्विकार्यायां नित्यायां: [illegible] पूर्वविशेषानाश्रीनितनुस्योपपदे [illegible] ति तिष्ठति मङ्गचास्ति तिष्ठति पर्वता
पूर्वकस्यानित्यस्य गतिपूर्वकस्यानित्यस्यावारूपविशेषानां [illegible] प्रमाणानिप्रमातृत्वस्यपदेशेन कथ्यते फलसाम्यादिति ३
इत्यादिनयानित्यावगतेस्वरूपेपि प्रमाणानिप्रमातृत्वव्यपदेश: [illegible] उत्पत्तेनत्र किंचित्तु तिष्ठत्वकमेवाचलेभवति यथा जंगमजाते किंचित्तच
हीतित्रहर्षितमाह यथेति तिष्ठतिर्हि चलनेर्थं [illegible] तिष्ठतिव्यपदेशोनकश्चिद्विशेषो वगम्यते तथा प्रमातेति नित्यप्रमाश्रयत्वेपि प्रमातृत्वव्य
लमेवसदा यथा स्थावरजातमुभयत्र तिष्ठतिव्यपदेशोनकश्चिद्विशेषो: फलसामान्यादित्तीतिफलस्वरूपेप्रमाणां विशेषाभावादित्यर्थ: अयमाशय: प्रमाणफल
पदेशोनविरुध्यत इत्यर्थ: फलसामान्यादित्तीतिफलस्वरूपे [illegible] यथा विषयगतत्वेनयोदृदितिमिति स्वात्मनितानज्ञेयसंबंधानुभवा
हि प्रमाणा चात्विकाशरूपा प्रमातृगतैववक्तव्या यथा विषयगतत्वे [illegible] चिदात्मनस्तु कूटस्थत्वाद्या
नुपपत्ते: जडस्य चान: करणादे [illegible] पारार्थ्यपक्षेपि चिदाश्रयता योगात्प्रमातृत्वानुपपत्ते: चिदात्मनस्तु कूटस्थत्वाद्या
एवता योगात्प्रमाप्रतिकर्तृत्वानुपपत्तेसुबोध्यत्वाद् जडत्वात् [illegible] अयोऽपि प्रमातृत्वव्यपदेश योग्यता स्यराध्या
सेनव्यवहारप्रवृत्तेर्मिथ्योवात्मनोवाह्योविषयेपि प्रमातृत्वमितिसिद्धितोस्वात्मनिस्वयंप्रकाशस्वभावेऽकृत: प्रमातृत्वप्र
कावकाश: कूतस्त्वरामनवभासप्रसंग: कुतस्त्वमाच प्रमाणापेक्षानि ३

उ.प.
स.ग.
२१

28

उपचारनिमित्तं ह्रस्वत्वनिकर्षणं नहीति उत्तरमाह कूटस्थेति [illegible] तिमन्त्रादि [illegible] त्यप्रपञ्चबुद्धिहेतो विषयसंस्कृत
याः चरमावृत्तिमात्रस्थितत्वादित्यर्थः नन्वेवं कूटस्थावगतिरूपे [illegible] लितत्वकल्पनामात्रमित्युपपादि
तं संहतस्य देहादेर्विषयपर्यन्तस्य परार्थत्वात् [illegible] स्वगमितेन त्वमवग
म्यशिष्यः स्वावगतमर्थं गुरुं श्रुतिनिवेदयन्नहं [illegible] भगवन्निमादि
ना हे भगवन्नयं [illegible] कूटस्थावगत्यादि विशेषणावगम्यात्मतो नहिं न [illegible] मेकेयमेतान् ; समस्तानि रूपेत
त्वान्यस्मार्थत्वेन ; प्रमातृप्रमाणप्रमेयाभावान्निरूपेत्यादि [illegible] रूपस्योपकार्योप
कारकभावेन संहत्यव्यवहारप्रवर्तकत्वान्यतार्थत्वेन [illegible] वदन्नामित्यर्थः ; ननु स्वाद्वत्र
माहात्म्येन [illegible] निकार्यत्वात् [illegible] यसेवेतिये नह
प्रसज्यमानाकारे [illegible] ; एवमाह [illegible] गतिरूपेण [illegible] परार्थे नो [illegible] ; सस्य हृत्प
कथं नहि [illegible] सि [illegible] नित्ये चसवति
[illegible] माणान फलमित्युपपद्यते यद्येवं भगवन्कूटस्था [illegible] स्वरूपे वस्वमसिद्धान्त निप्रमा
णानि रूपे [illegible] नैसंहत्यकारित्वान्परार्थं येन च स्वाद्वत्र : एवमुक्ते [illegible] गतिरूपेण परार्थानीते
[illegible] परमार्थेन ; २४ [illegible] नात्तदवगतिमात्रैके
[illegible] भगवन्नवग
[illegible] स्वरूपे [illegible] स्वावगति
[illegible] विशेषामेव [illegible] पालोष्टादीन् [illegible] सती
[illegible] ; अविद्या [illegible] कर्मणां [illegible] २५
[illegible] अविद्या [illegible] नास्तित्वमेव [illegible]
[illegible] समाह अविद्या [illegible] परमार्थे [illegible]
[illegible] नामित्याहएवमेवे
[illegible] सत्त्वमनुस्पृनेम
[illegible] आहार : कूटस्थनित्य
[illegible] तत्त्वार्थे ; प्रदेन भावे हेतुः माहस्वयं प्रतीति
[illegible] वगत्यात्मनो नाहं तत्त्वसिद्धिः ; अन्यथा [illegible]

शब्दादीनामात्मसापेक्षसिद्धिकत्वेन सर्वेषां स्यादयमिति शब्दादि सर्वमेवेति एवं मीमांसक शंकां निरस्य ता एवं देहव्यतिरिक्तोपि स्वरो
शब्दादीनामात्मसापेक्षसिद्धिकत्वे सर्वेषां स्यादयमिति [illegible] चार्वाकमतेन तानुत्पन्नमितिचारमति तारयत्यव गतिश्च
वगम्यमानः स्वरूप स्यात् गतिनैयायिकशंकामपाकुर्वन् आत्मनस्याप्यवगम्यमानत्वादित्यात्मनः स्वप्रकाशत्वं सिद्धमिति [illegible]
ति [illegible] निरूपणं तत्र अनुमानगम्यत्वात् स्वगतमात्मविषयमानं [illegible] तस्मादात्मनः कर्तृत्वविम
न्नेनात्मा [illegible] शब्दादिभिः सह न स्वार्थः स्वाश्रयेन परतेन [illegible] तस्मादात्मनः [illegible] देहादे
ममात्र [illegible] मित्याह [illegible] तिपरमार्थतः [illegible] वगम्यमानत्वात् घटा
सहतस्यापि अवगम्य [illegible] कादाचित्क [illegible] मानामनियम [illegible] ज्ञानामीति स्वसंवेद्यत्वमनुभू
द्विविधं [illegible] तत्रकमपि वावयवं [illegible] स्वरूपविशेषः [illegible] विवेक निबंध
मतं [illegible] कैनन्नि [illegible] नित्यात्मज्योतिरय [illegible] न्यादिन्याभुसप्रकाशार्वा [illegible] सोप्यात्मैवासह
शब्दादिसर्वमेवा [illegible] नित्यत्वे [illegible] स्वार्थेन चुपपत्तिः कार्यकरणसंघातनतस्य [illegible] प्रमपया
नः स्वार्थः स्यात् [illegible] नामिति [illegible] स्यात् [illegible] स्यात् [illegible] स्वगुन
सिद्धिर्यन्नात् तदेहस्य [illegible] दृश्याकारपरिणा
यास्ल देहस्यापि [illegible] प्रमाणं [illegible] स्वयं
श्रुतिमत्य [illegible] प्रमाणाभेदेव सिद्धिः सिद्धिः [illegible] अवगतिरूपस्यात्मनित्यात्मज्योतिः स्वरूप
सिद्धात्मज्योतिः स्वरूपेणिच अत्राह चोदकः अवगति [illegible] स्वरूप
तिचलिप्रतिषिद्धमित्युक्तं वनमाह नविप्रतिषिद्धा २२
नइतिप्रत्याययति जाग्रत्स्वप्नादिन्यादिभ्यादेहः स्वयंप्रकाशस्वभावः स्यात् [illegible] प्रमाणनिरपेक्षस्वभावा
त्वात् [illegible] प्रमाणान [illegible] सिद्धिक [illegible] चमलिल [illegible] देहस्यार्थ [illegible]
मिद्रिया [illegible] प्रमाणमिति [illegible] किंच [illegible] भौतिक
वाद्यात्ववद्धिमाह [illegible]
भावनमिथ सहजानां स्वमानयो नित्यनियमाद्धि [illegible] अवगतिस्वरूपमाह [illegible]
वदवगतिः [illegible] भौतिकत्वाद [illegible] इति [illegible]
श्रुति चावोचाम [illegible] फलं च प्रामाण्य [illegible] मुक्तं वनमाह नविप्रतिषिद्धे
गतेः काप्यवक्रूपाकाण [illegible] इति नफलान्त [illegible] विरोध [illegible]

उ. प.
सू. ग.
२२

पवेदेहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारपञ्चीकृतस्थूलभूत [illegible] नात्मतस्माहेयतत्त्वमुपदिश्य वसिष्ठ एवमहेयमनुपादेयं च सादिगणमात्मानं
दर्शयति [illegible] सन्नैकधा नाविलक्षण [illegible] णावहस्पर्शः विलक्षणस्वरूपान्तरमेव [illegible] रूपतिन्तोयचस्वभावस्तु यः
चास्मानि [illegible] प्रादित्य [illegible] मयहन्तोद्देवानन्दनेना [illegible] नहीतेदूतत्व [illegible] नुः [illegible] वानांस्त्वं [illegible] नेवेधना विरा
माः कर्पामा आ [illegible] वधमौप्पः विप्रोह [illegible] नुप्रान्तु [illegible] जकोऽदर्शनादर्श
नेमानिर्भावादेह [illegible] मानित्प्रापीति आ [illegible] फेहके [illegible] हृप्यात्मकपरिणाम
मेवउक्त [illegible] जालैर्भवेत्सनिसावडः स्वमोह
[illegible] मायस्तवनाप्त
[illegible] विनोदादि [illegible] मायस्वकर्मा
[illegible] द्विजाङ्क्याद्दक्षनाडिङ्का [illegible] नैन्द्रदुपमनोवि
[illegible] प्रानेदेपमित्तत्वीतिप्राद्वन्द्वं [illegible] मान्यम [illegible] नादेर [illegible] देहेद्रनिहेश्या
[illegible] दीभतत्वपरिमवेत्वक्रोपा [illegible] कृतवैमोहदवसमावस्र [illegible] निरुत्वमभमयमत्पनस्ह
[illegible] स्वमर्पावृत्त [illegible] नेवाहिति [illegible] सर्वा [illegible] वसमतेम एवद्य [illegible] नाहत्मनिवैहदो आतेनामो
क्विकविद्यालित्तलिकित्राताँदि : क्रियाप्रियनलक्षणः प्राहोऽविवेकं नाहिप्राहृद [illegible] त्तमनप्रियमहद्वोवदेयद
मियावृत्तपयेदविवेकिमाने [illegible] तमम विवेकिनोवालाप्रमाश्रमपिकर्तुमत्तहि [illegible] एवमेवस्पर्शसामान्येन
नहिप्रादेपु [illegible] परोगेमावहे [illegible] कक्षणादिस्थोवदवस्थूलादिलक्षणेष्वपिये : प्रियेषु [illegible] कैक्षितुक्रोरसमवायिभिर्वा
[illegible] आगन्तुकनिमित्तैस्त्वनमस्कारादि विहित्तपार्तौहृप्रानिलक्षणाऽस्पर्शकाक्त्रियते वोमुइवकृशिपानादिभिः
नथारूपसामान्येन नहिप्रापेषु प्रियाप्रियेः [illegible] वाजेनादिलक्षणेरुरूपत्वान्नममकारविहितानिहेद्विर्वा क्रियते नथा
रस : सामान्येन नहिप्रापेषु प्रियाप्रियेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैरदद्बुद्धिभि : परिग्रहानैरसात्मकस्य
ममनकारविहितानिहेद्विर्वा क्रियते नथागन्धसामान्येन नहिप्रापेषु प्रियाप्रियेषु पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणेरगंधात्म
[illegible] मात्मनि : प्रसिद्धेनार्थ : कर्मणाह : कार्यवचन : प्राहादि विषमनदवस्थासादिगणलक्षणस्वभावममाहमहित्तात्
नाद्वैते २ एवं सादिसाक्षात्वपश्चेनिदेकाभ्यामात्मानात्मानौ विविच्यात्मानमेवस्तुक्रमहमुक्तं ब्रह्मास्मीत्यनवरतमनु
चिन्तयतो प्रदात्मसन्तत्वप्राहप्रापलभ निमित्त विहितपडपरिजेतो भवतितदा क्रपानैश्चर्यादि विकारोऽङ्गव परिहारवाप्तवि
मृपदिष्टानि तथाप्राहादिभिर्गोति इतरमेव विषयो विभज्यवक्तुमादयति प्राहोस्त्वेतिप्राहा निर्वाकव विशेषाभावाइत्यर्थः
विशेषधर्मैविरमस्माज्ञाप्रापसादिभिरित्यादिमोहकत्वभावमित्यस्य विवेकेणपानिविशेषणमस्मसंसर्गित्वमित्यादीनि

२२

हैतस्य मिथ्यात्वेन तस्य दृश्यत्वे व्यभिचारित्वं च कारिणमुक्तं तद्वैतमस्य स्वरूपे ग्रान्त्वनित्यत्वे ली[illegible]त्मन : सप्पंकृष्टस्यानित्यत्वे स्वप्रकाशत्वं
च सिद्धमित्याह तस्याश्चावगतेरिति योऽवगंतारं एवात्मेति स्थिते ऽवगंतरवगम्यमानत्वाभावाद्वगम्यस्य चानात्मत्वाद्वात्मा
स्वत : पर [illegible]त्वा[illegible]त्पाद्येनहेयस्य [illegible]स्य चाभावान्नित्यैह तस्य साद्वाद्विदानीमस्मीत्विशेष : एवं शिष्यैणोक्ते गुरुरनुज्ञानाति
तथैवेति प्रकरणोपक्रमेणोक्तं विद्याऽविद्या स्वरूपं तद्विभागं च स्वरूपं च समुपपादितमुपसंहरति एव्मविद्येत्यादिना यत्त्रि
मितः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणो यथा ऽविद्योनिवृत्त : विद्यावेदांतमहावाक्यजन्यमन्यत्याभिमानः कृष्टस्यात्मप्रकाशरूपेत्यर्थ
प्रमाच विद्यात्वेदान्तीसहृनेतिकृत्नकृत्यत्वमितिशिष्यैणप्रत्याह इत्येवमिति गुरुरुणोक्ते शिष्योप्याह मन्यते ऽमिनीति इतिशा
स्त्र : प्रकरणसमाप्तिद्योतनार्थ : ॥ २६ ॥ इति कृष्टस्यात्वस्यात्मबोधनामके प्रकरणे विहृतमुपपर्यायाकृविद्यावत : कृतकृत्यत्व
किं चिह्वितोऽनुहेयमस्तीत्युपपादितं तत्र प्रयोवैविज्ञानवतामपि केषांचिद्वृष्टदर्शनवासनावशात्त्रिवानस्मप्रदीपवत्तिष्
त्वविज्ञानेन भवति तत्त्वो तेषां ज्ञानदार्ढ्याय परिसंख्यानं नाम वक्ष्यमाणं मनुष्टेयमुपदेष्टुमारभते मुमुक्षूणामित्यादिना मुमु
तस्याश्चावगतेस्य्वावगंतत्वात्तावीतिनस्वेनरूपेण स्वरूपस्य [illegible]चाभावात् तथैवेत्येवाऽवि
द्यावत्रिमित : संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणस्तस्याश्चविद्यायाविद्यानिवर्तिकाऽ[illegible] [illegible]मात्रोक्तेना : परेजाग्रत्स्व
प्र ॥ : [illegible]मनुभवविषयाविसंसारत्व : [illegible]कोशीत्याश्रिति ॥ २६ ॥ [illegible]ले : सम्यान्त[illegible] [illegible]
[illegible]म्यमहर्वात्रुपचयार्थेना[illegible]पिसंख्यानमिद्रमुच्यते प्रतिभ्रा[illegible] [illegible]न : क[illegible]हेतव :
प्रहृतेश्चस्थानिष्टमिश्रफलानि कर्मोत्पत्त[illegible] [illegible]नां विषयाणां [illegible]
श्रोत्रादियासह[illegible]निपाति[illegible] [illegible]श्रोत्रादिद्वारैश्च नायंते ८
[illegible] [illegible]ससयस्तान[illegible] [illegible]सवान्तरीयार्जित
कर्माहेतु[illegible] [illegible] [illegible]नत्कृष्मपयो प्रकृत[illegible] [illegible]मनुत्तरविशेषणा इत्य ।
सार्थ : प्र[illegible] [illegible] [illegible]र्मविज्ञानेनत्वाद्यारागद्वेषाद्वपले चवा
[illegible]नादीनां व्यापारे [illegible] [illegible]सत्त्वापारा[illegible] [illegible]स्त्रीत[illegible] आविर्भव[illegible]निभित्तत्रचया[illegible]स्यापकत्वा ।
चीयते तु[illegible]नानलत्मो [illegible] विद्याराणां[illegible] [illegible]फलानामनुभवार्थ परिसंख्यानं कार्यमित्यर्थ : परिसं
ख्यान प्रकारं सोपपत्तिकं निरूपयति शब्देत्यादिना [illegible] [illegible]त्मनोऽविक्रियत्वमस्पर्धीनेत्युपदेशास्त्रहिते क
प्रकारमाह प्रानुसत्त्वात्यादिना विषयत्वे हेतु : श्रोत्र [illegible]त्मा शब्दत्वात्मास्ति शब्द : [illegible] परिष्ववाद्वटादिषु विज्ञाना
मावो विज्ञानत्वाभावश्चोन त्यामावो वा नास्ति [illegible]थया लोष्टादीनां विषयाणां [illegible]मेवशब्दादीनां स्वतस्त्वमाण